

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
MAGİSTRATURA MƏRKƏZİ

Əlyazmalar hüququnda

Cavadzadə İlqar Bəylər o.

“AZƏRBAYCANDA BÜDCƏLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏRİN
TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ” mövzusunda

Magistr dissertasiyası

İstiqamətin şifri və adı:

İİM 010000

İxtisasın şifri və adı:

İMM 010003 Maliyyə və kredit

Elmi rəhbər:

dos. Bədəlov Ş.Ş.

Magistr proqramının rəhbəri:

prof. Kərimov A.M.

BAKİ-2015

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	3
FƏSİL I. AZƏRBAYCANIN BÜDCƏ SİSTEMİ, İNKİŞAFI VƏ TƏŞKİLİ PRİNSİPLƏRİ.....	9
1.1. Büdcənin sosial-iqtisadi mahiyyəti və rolu.....	9
1.2. Azərbaycanın büdcə sisteminin formalaşması və inkişaf istiqlamətləri.....	15
1.3. Azərbaycanın büdcə sistemi və büdcələrarası münasibətlərin təşkili prinsipləri.....	21
FƏSİL II. GƏLİRLƏRİN BÜDCƏ HƏLQƏLƏRİ ARASINDA BÖLGÜSÜ VƏ BÜDCƏLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİ.....	28
2.1. Büdcə gəlirlərinin təsnifatı və əsas mənbələri.....	28
2.2. Gəlirlərin bölgüsü və büdcələrarası münasibətlərin tənzimlənməsi.....	38
2.3. Yerli (bələdiyyə) büdcələrin gəlirlərinin formalaşması.....	48
FƏSİL III. XƏRCLƏRİN BÜDCƏ SƏVİYYƏLƏRİ ARASINDA BÖLGÜSÜ VƏ BÜDCƏLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏRİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ.....	53
3.1. Dövlət büdcəsi xərclərinin təsnifatı və əsas istiqamətləri.....	53
3.2. Xərclərin dövlət büdcəsinin mərkəzləşdirilmiş və yerli xərcləri arasında hədləndirilməsi.....	65
3.3. Büdcələrarası münasibətlərin təkmilləşdirilməsi.....	70
NƏTİCƏ.....	82
ƏDƏBİYYAT SİYAHISI.....	86

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı. Azərbaycan Respublikasında real iqtisadiyyat yüksək tempə dinamik inkişafı ilə yanaşı onun büdcə sistemi də yeni tələblərə uyğun olaraq qurulur və təkmilləşir. Hər bir ölkənin iqtisadi-maliyyə siyasətində və ümumilikdə inkişaf strategiyasında mühüm əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri də onun büdcə sistemi qarşısında qoyulan vəzifələrdir. Otən 10 il ərzində dövlət büdcəsinin gəlirləri və xərclərinin strukturu və dinamikası Azərbaycan Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının əsas istiqamətlərini xarakterizə etməyə imkan verir.

2003-cü ildən biri Azərbaycan iqtisadiyyatı 3,4 dəfə artmışdır. Həm də əgər ilk illərdə bu artım daha çox neft amili ilə təmin edilirdisə, hazırda qeyri-neft sektorunun inkişafı bu artımı təmin edir, yəni 10 ildə qeyri-neft sektorunda ümumi daxili məhsul 2,4 dəfə artmışdır.

2013-cü ildə ölkənin inkişafını xarakterizə edən əsas makro göstərici kimi ÜDM istehsalı 5,8 faiz artaraq 57,7 milyard manata çatmış, onun əhalinin hər nəfərinə düşən həcmi 6207,3 manata və ya 7912,5 ABŞ dollarına çatmışdır. Son 10 ildə ÜDM istehsalı hər il orta hesabla 12,4 faiz artmışdır. İqtisadiyyatın qeyri-neft sektorunda 2013-cü ildə artım 10,0 faiz təşkil etmiş və onun ÜDM-də xüsusi çəkisi əvvəlki ildəki 53,5 faizdən 56,6 faizədək yüksəlmişdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, 2009-2013-cü illəri əhatə edən regionların sosial-iqtisadi inkişafının ikinci Dövlət Proqramının başa çatması nəticəsində ölkədə 471,0 min, o cümlədən 358,2 min daimi iş yeri açılmışdır. 2013-cü ildə işsizlik səviyyəsi 0,2 faiz bəndi azalaraq 5,0 faizə, yoxsulluq səviyyəsi isə 0,7 faiz bəndi azalaraq 5,3 faizə enmişdir.

Azərbaycanın strateji valyuta ehtiyatları son 10 ildə 30 dəfədən çox artaraq 50 milyard dollardan artıq olmuşdur. 2003-2012-ci illərdə Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən 128,3 milyard dollar investisiyalardan 65,7 milyard dollarını və ya 51,2 faizini daxili investisiyalar təşkil etmiş, xarici ticarət dövriyyəsi 6,4 dəfə artmışdır.

Ümumilikdə regionların inkişaf proqramlarının icrasına 50,7 milyard manat, o cümlədən ikinci dövlət proqramının icrasına 34,7 milyard manat vəsait yönəldilmişdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin həyata keçirdiyi müdrik siyasət ölkəmizi dünyanın dinamik inkişaf edən dövlətlərindən birinə çevirmişdir. Ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafı onun dövlət büdcəsinin həcminin sürətlə artmasına imka vermişdir. Son 10 ildə Azərbaycanın dövlət büdcəsinin həcmi 19 dəfə artaraq 20 milyard manata və ya 25 milyard dollara çatmışdır.

2013-cü ildə dövlət büdcəsinin gəlirləri 19,5 milyard manat, xərcləri 19,1 milyard manat təşkil edərək əvvəlki illə müqayisədə müvafiq olaraq 12,8 faiz və 9,9 faiz artmışdır.

Büdcəyə daxilolmalarının 2,7 milyard manatı və ya 13,0 faiz əlavə dəyər vergisi, 2,4 milyard manatı və ya 12,2 faizi hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi, 859,7 milyon manatı və ya 4,4 faizi fiziki şəxslərin gəlir vergisi, 593 milyon manatı və ya 3,0 faizi aksiz vergisi, 675,2 milyon manatı və ya 3,5 faizi xarici iqtisadi fəaliyyətlə bağlı vergilər, 428,9 milyon manatı və ya 2,2 faizi digər vergilər, 11842,1 milyon manatı və ya 60,6 faizi vergi olmayan gəlirlər hesabına təmin edilmişdir.

Büdcə xərclərinin 8,2 milyard manatı (42,9 faizi) iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsinə, 1,7 milyard manatı (9,2 faizi) əhalinin sosial müdafiəsi və sosial təminatına, 1,4 milyard manatı (7,5 faizi) təhsilin, 618,9 milyon manatı (3,2 faizi) səhiyyənin maliyyələşdirilməsinə yönəldilmişdir. Büdcənin 352,8 milyon manat məbləğində profisiti yaranmışdır ki, bu da ÜDM-in 0,6 faizini təşkil etmişdir.

Ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına uyğun olaraq onun büdcə sistemi və onun tərkib hissəsi olan dövlət büdcəsi, eləcə də büdcələrarası münasibətlər də sürətlə inkişaf etmişdir.

Azərbaycan uzunmüddətli sosial-iqtisadi inkişaf vəzifələrinə uyğun olaraq 2014-cü il dövlət büdcəsi və icmal büdcəsi də mövcud sosial-iqtisadi durum və ortamüddətli inkişafa təsir göstərən daxili və xarici amillər, iqtisadiyyatın inkişafının əsas meylləri və nəticələri qiymətləndirilməklə işlənib hazırlanmış və

təsdiq edilmişdir. 2014-cü ilin dövlət büdcəsinin gəlirləri ümumi daxili məhsulun 31,4 faizi həcmində olmaqla 18384,0 mln manat, xərcləri isə ÜDM-in 34,3 faizi həcmində olmaqla 20063,0 mln. manat təsdiq edilmişdir. Bu da onu göstərir ki, dövlət büdcəsi qarşıdakı dövrdə də ölkə iqtisadiyyatının davamlı inkişafına əsaslanır.

Makroiqtisadi proqnozlara əsasən 2014-cü ildə ölkədə 58,6 milyard manatlıq ümumi daxili məhsul istehsalı gözlənilir ki, bu da əvvəlki ilin proqnozuna nisbətən 5,2 faiz artım deməkdir. 2014-cü ildə qeyri-neft sektoru üzrə daxilolmaların dövlət büdcəsi gəlirləri tərkibində xüsusi çəkisi 2013-cü ilin proqnozu ilə müqayisədə 7 faiz artacaqdır. Dövlət Neft Fondundan edilən transfert nəzərə alınmadan digər mənbələr üzrə dövlət büdcəsinin gəlirləri 2013-cü ilin proqnozuna nisbətən 19,5 faiz və ya 1238,0 milyon manat çox nəzərdə tutulmuşdur. 2014-cü ilin Dövlət Neft Fondundan dövlət büdcəsinə 9337,0 milyon manat transfert nəzərdə tutulmuşdur.

Bütün bunlar onu göstərir ki, Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafına uyğun olaraq büdcə sistemi və büdcələrarası münasibətlər inkişaf edir və təkmilləşir. Azərbaycan Respublikasının “Büdcə sistemi haqqında” 2 iyul 2002-ci il tarixli Qanuna uyğun olaraq büdcə sisteminin ayrı-ayrı həlqələri arasında maliyyə münasibətlərinin əsas prinsipləri müəyyən edilmiş, gəlirlərin və xərclərin büdcə səviyyələri arasında bölüşdürülməsi və büdcələrarası münasibətlərin tənzimlənməsi qaydaları göstərilmişdir. Ona görə də yeni şəraitdə Azərbaycanın büdcə sistemində daxil olan büdcə səviyyələrinin gəlirləri və xərclərinin müəyyən edilməsi və büdcələrarası maliyyə münasibətlərinin tənzimlənməsi məsələlərinin hərtərəfli araşdırılması aktuallıq kəsb edir. Gəlirlərin və xərclərin müvafiq büdcələr arasında hədləndirilməsi, mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanları və eləcə də yerli özünüidarə orqanları arasında maliyyə münasibətlərinin düzgün qurulması iqtisadi və sosial inkişaf vəzifələrinin uğurla yerinə yetirilməsi üçün əlverişli şərait yaradır. Ölkənin büdcə sisteminin təşkili prinsiplərinə uyğun olaraq büdcələrarası münasibətlərin tənzimlənməsi ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf vəzifələrinin maliyyə təminatında əhəmiyyətli rol oynayır. Ona görə də yeni şəraitdə büdcə sisteminin təşkili, büdcənin ayrı-ayrı həlqələrinin gəlir və xərclərinin müəyyən edilməsi,

büdcələrarası maliyyə münasibətlərinin mövcud vəziyyətinin öyrənilməsi və elminə nəzəri cəhətdən tədqiq edilməsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan magistr dərəcəsi almaq üçün yazdığım dissertasiya işi aktual mövzulardan birinə həsr olunmuşdur.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri. Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən müasirləşmə strategiyası və uğurlu sosial-iqtisadi siyasət nəticəsində yüksək iqtisadi artım dinamikası formalaşmaqla yanaşı onun büdcə sistemi və büdcə prosesi də inkişaf edir və təkmilləşir. Qeyd etmək lazımdır ki, növbəti il və sonrakı illər üçün dövlət büdcəsi və icmal büdcə işlənilib hazırlanarkən ölkə prezidenti İlham Əliyevin dövlətimizin inkişafı üçün müəyyən etdiyi xəttə və prioritet vəzifələrə uyğun olaraq sosial məsələlərin həllinə, əhalinin yaşayış və məşğulluq səviyyəsinin artırılmasına, ölkəmizin müdafiə potensialının möhkəmləndirilməsinə, regionların və sahibkarlığın inkişafına və digər ümumdövlət əhəmiyyətli məsələlərə dair qəbul olunmuş məqsədli dövlət proqramlarının maliyyələşdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilir. Ölkənin yeni inkişaf vəzifələrinin xarakterindən asılı olaraq onun iqtisadi, sosial ehtiyacları, müdafiə və digər məqsədləri üçün dövlətin maliyyə ehtiyatlarının səfərbərliyə alınması, onlardan səmərəli və məqsəduyğun istifadə olunması dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondu və əsas maliyyə planı kimi büdcə sisteminin səviyyələri arasında gəlir və xərclərin düzgün bölgüsü və büdcələrarası maliyyə münasibətlərinin səmərəli təşkilindən əhəmiyyətli dərəcədə asılıdır. Məhz buna görə tədqiqatın məqsədi Azərbaycanın büdcə sisteminin səviyyələri arasında gəlir və xərclərin bölgüsü məsələlərini araşdırmaqla büdcə sisteminin təşkili prinsiplərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini müəyyən etməkdən ibarətdir. Bu məqsədlə dissertasiya işinin əsas vəzifəsi Azərbaycanın büdcə sisteminin səviyyələri arasında gəlir və xərclərin həsləndirilməsi məsələlərini araşdırmaq, mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanlarının funksiya və vəzifələrinin maliyyə təminatı üçün nəzərdə tutulan gəlir mənbələrinin dinamikasını, gəlirlərin və xərclərin büdcə səviyyələri arasında mövcud bölgü prinsiplərini təhlil etməklə büdcələrarası maliyyə

münasibətlərinin daha da təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən etməkdən ibarətdir.

Tədqiqatın predmeti və obyektı. Azərbaycanın büdcə sisteminin təşkili, gəlir və xərclərin büdcə həlqələri arasında bölgüsü prosesində büdcə sisteminin səviyyələri arasında yaranan maliyyə münasibətləri sistemi tədqiqatın predmetini təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi və onun mühüm tərkib hissəsi olan dövlət büdcəsi, büdcə səviyyələri, büdcənin gəlir və xərclər sistemi tədqiqatın obyektini təşkil edir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi. Ölkənin yeni inkişaf vəzifələrinin mahiyyətindən asılı olaraq dövlətin iqtisadi, sosial, gəlir və xərclərin büdcə səviyyələri arasında bölgüsünün mövcud vəziyyətinin təhlili əsasında büdcələrarası maliyyə münasibətlərinin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərinin müəyyən edilməsi elmi yenilik kimi qiymətləndirilə bilər.

Tədqiqatın təcrübi əhəmiyyəti. Azərbaycanın büdcə sisteminin təşkili, gəlirlərin və xərclərin büdcə səviyyələri arasında bölgüsü məsələlərinin hərtərəfli öyrənilməsi və ayrı-ayrı büdcə həlqələrinin optimal gəlir mənbələrinin müəyyən edilməsi, büdcə vəsaitinin xərclənməsi sahəsində səlahiyyətlərin mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanları arasında düzgün müəyyən edilməsi, xərc normalarının təkmilləşdirilməsi sahəsində irəli sürülən təkliflər və tövsiyələr təcrübi əhəmiyyətə malikdir və büdcə prosesinin təşkili və xüsusilə büdcənin tərtibi zamanı nəzərə alın bilər.

Dissertasiya işinin strukturu. Dissertasiya işi giriş, üç fəsil, nəticə və təkliflər hissəsindən ibarətdir.

Dissertasiyanın I fəslində Azərbaycanın büdcə sistemi və onun inkişafının mövcud vəziyyəti, büdcənin sosial-iqtisadi mahiyyəti və rolu tədqiq olunmuş, büdcə sistemi və büdcələrarası münasibətlərin təşkili prinsipləri araşdırılmışdır.

İşin II fəslində büdcə gəlirlərinin təsnifatı və büdcələrarası münasibətlərinin təşkilində rolu azaldılmışdır, dövlət büdcəsinin mərkəzləşdirilmiş və yerli

gəlirlərinin müəyyən olunması məsələləri izah olunmuş, yerli (bələdiyyə) büdcələrin gəlirləri xarakterizə olunmuşdur.

Dissertasiyanın III fəslində “Büdcə səviyyələrinin xərclərinin müəyyən edilməsi və büdcələrarası münasibətlərin təkmilləşdirilməsi” məsələləri tədqiq olunmuş, xərclərin dövlət büdcəsinin mərkəzləşdirilmiş və yerli xərclər arasında bölgüsü, eləcə də büdcələrarası münasibətlərin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərindən bəhs olunmuşdur.

İşin sonunda tədqiqatın nəticəsi verilmişdir.

FƏSİL I. AZƏRBAYCANIN BÜDCƏ SİSTEMİ, İNKİŞAFI VƏ TƏŞKİLİ PRİNSİPLƏRİ

1.1. Büdcənin sosial-iqtisadi mahiyyəti və rolu

Hər bir dövlət özünəməxsus müəyyən funksiyaları yerinə yetirir, yəni iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək və tənzimləmək, cəmiyyətin sosial-mədəni ehtiyaclarını ödəmək, ölkənin müdafiə qabiliyyətini möhkəmləndirmək və digər ümumdövlət ehtiyaclarını ödəmək vəzifələrini həyata keçirir. Dövlətin həmin funksiya və vəzifələri həyata keçirmək üçün kifayət qədər mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fonduna malik olmalıdır. Ona görə də ölkədə yaradılan ÜDM-in və milli gəlirin müəyyən hissəsi maliyyə mexanizmi vasitəsilə dövlət büdcəsində mərkəzləşdirilir. Dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondunun yaradılması və özünə məxsus funksiya və vəzifələrinin həyata keçirilməsi üçün istifadə edilməsi məhz büdcə vasitəsilə həyata keçirilir.

Beləliklə, büdcə - dövlət və yerli özünüiddarə orqanları vasitəsilə dövlətə və bələdiyyələrə məxsus vəzifə və funksiyaları yerinə yetirmək üçün lazım olan pul vəsaitinin yığılması və istifadə olunması üçün əsas maliyyə sənədidir.

Dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondunun yaradılması vəzifəsini bilavasitə dövlət özü həyata keçirir. Çünki dövlətin özünəməxsus funksiyaları yerinə yetirmək üçün onun maliyyə təminatını da dövlətin özü təşkil etməlidir. Deməli, dövlətin mövcud olması, onun özünəməxsus funksiyalarının meydana gəlməsi ilə əlaqədar olaraq dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondu kimi büdcənin yaranması və inkişafı da obyektiv zərurətə çevrilir. Bununla yanaşı, dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondunun təşkil edilməsi dövlətin və onun bütün strukturlarının fəaliyyət göstərməsi üçün maddi baza yaradır.

Dövlət büdcəsi həm iqtisadi inkişafın tənzimlənməsi, həm də sosial sferanın saxlanması və inkişaf etdirilməsinin əsas maliyyə təminatı rolunu oynayır.

Yeni şəraitdə büdcə geniş təkrar istehsalın davam etdirilməsinə fəal təsir göstərməklə yanaşı ölkənin mühüm iqtisadi sahələrinin tarazlı inkişafı üçün dövlətin maliyyə təminatı kimi çıxış edir. Bununla yanaşı büdcə vasitəsilə sosial proqramların həyata keçirilməsi, ətraf mühitin qorunması, elmi-texniki tərəqqinin

stimullaşdırılması, struktur problemlərinin həll edilməsi, ölkənin müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsi və dövlətin digər funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün maddi-maliyyə bazası yaradılır. Bu məqsədlə ölkənin büdcə sistemi vasitəsilə dövlətlə təsərrüfat subyektləri (müəssisələr, təşkilatlar və vətəndaşlar) arasında müəyyən büdcə münasibətləri yaranır, bu münasibətlər daim inkişaf etdirilir və təkmilləşir.

Dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondunun yaranması və istifadəsi prosesində dövlətlə təsərrüfat subyektləri və əhali arasında əmələ gələn maliyyə münasibətləri dövlət büdcəsinin iqtisadi məzmununu ifadə edir.

Büdcəyə həm də iqtisadi kateqoriya kimi baxılır. Büdcənin iqtisadi kateqoriya kimi fəaliyyət göstərməsi və inkişafı dövlətin yaranması və fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlıdır. Dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondu olan büdcədən dövlət həm öz fəaliyyətini həyata keçirmək, dövlət aparatını saxlamaq, ölkənin müdafiəsini təmin etmək üçün, həm də iqtisadi və sosial siyasəti həyata keçirmək üçün istifadə edir. Bütün bu cəhətləri nəzərə alaraq göstərmək lazımdır ki, büdcə aşağıdakı mühüm funksiyaları yerinə yetirir:

- ümumi daxili məhsulu yenidən bölüşdürmək;
- iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi və inkişafının stilullaşdırmaq;
- dövlətin sosial siyasətinin həyata keçirilməsinin maliyyə təminatı;
- dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondunun yaradılması və istifadə olunması üzərində maliyyə nəzarətini həyata keçirmək.

Ümumi daxili məhsulun bölüşdürülməsi və yenidən bölüşdürülməsində dövlət büdcəsinin rolu özünü həm büdcənin gəlirlərinin formalaşmasında, həm də büdcə vəsaitinin istifadə olunmasında (xərclənməsində) göstərir, yəni bu ikitərəfli prosesdir. İnkişaf etmiş ölkələrdə ümumi daxili məhsulun 50 faizə qədəri dövlət büdcəsi vasitəsilə yenidən bölüşdürülür. Dövlət ölkə miqyasında və ayrı-ayrı inzibati ərazilər üzrə büdcə vasitəsilə ümumi daxili məhsulun bölgüsünü və yenidən bölgüsünü həyata keçirir.

Büdcə vasitəsilə dövlət ölkənin iqtisadi sistemini, təsərrüfat strukturlarını tənzimləyir, ölkənin ayrı-ayrı iqtisadi rayonlarını inkişaf etdirir, dövlətin təsərrüfat sisteminin aparıcı sahələrinin inkişafını stimullaşdırır. Büdcə vasitəsilə ölkədə sosial tədbirlər həyata keçirilir, dövlətin sosial siyasəti maliyyə vəsaiti ilə təmin edilir.

Büdcənin iqtisadi-sosial məzmunu həm də onun geniş təkrar istehsaldakı rolu ilə də müəyyən edilir. Dövlət büdcə fondundan ölkənin ümumi mənafeyinə xidmət edən mütərəqqi təsərrüfat sahələrinin inkişaf etdirilməsi üçün istifadə edir. Ən mühüm sahələrin inkişaf etdirmək, ölkənin perspektiv iqtisadi inkişafı mənafeyi üçün büdcə vasitəsilə dövlət ümumi daxili məhsulu bölüşdürür və yenidən bölüşdürür. Büdcə vəsaiti hesabına qeyri-istehsal sahələrinin maliyyə vəsaitinə olan tələbatı ödənilir. Büdcə vəsaitilə ümumi daxili məhsul ölkənin iqtisadi rayonları, ayrı-ayrı regionları arasında bölüşdürülür və yenidən bölüşdürülür. Ayrı-ayrı iqtisadi rayonlarda iqtisadi inkişaf etdirmək, məhsuldar qüvvələrin inkişafına nail olmaq və ölkə ərazisində infrastrukturasına inkişaf etdirmək və s. məqsədlər üçün büdcədən iqtisadi bir alət kimi istifadə olunur. Ümumi daxili məhsulun bölüşdürülməsində büdcənin rolunu aşağıdakı cədvəldə göstərmək olar:

Cədvəl 1.1

Ümumi daxili məhsulun bölgüsündə dövlət büdcəsinin rolu

(mln.manat)

İllər	2005	2010	2011	2012	2013	2014
Ümumi daxili məhsul	12522,5	42465,0	51157,5	53995,0	57708,2	58500,0
Dövlət büdcəsinin gəlirləri	2055,2	11403,0	15700,7	17281,5	19496,3	18384,0
ÜDM-da xüsusi çəkisi (%-lə)	16,4	26,9	30,7	32,0	33,8	31,4
Dövlət büdcəsinin xərcləri	2140,7	11766,0	15397,5	17416,5	19143,5	20063,0
ÜDM-da xüsusi çəkisi (%-lə)	17,1	27,7	30,1	32,3	33,2	34,3

Cədvəldən göründüyü kimi, 2005-ci ildə ÜDM-də dövlət büdcəsinin gəlirləri 16,4 faiz, xərcləri 17,1 faiz təşkil edirdisə, bu nisbətə 2013-cü ildə müvafiq olaraq 33,8 faiz və 33,2 faiz təşkil etmişdir. 2013-cü ildə ÜDM həcmi 2005-ci ilə nisbətən 4,7 dəfə artaraq 57,7 milyard manatdan çox olmuşdur. Büdcə gəlirləri də 2013-cü ildə 19,5 milyard manata çatmış və ya 2005-ci illə müqayisədə 9,3 dəfədən çox artmışdır. 2014-cü il üçün dövlət büdcəsinin gəlirləri 18,4 mlrd manat və xərcləri 20,0 mlrd. manat məbləğində təsdiq edilmişdir.

Dünyanı bürüyən qlobal maliyyə-iqtisadi böhrana baxmayaraq, 2013-cü ildə Azərbaycanda ÜDM 5,8 faiz artaraq 57,7 milyard manata çatmış və ya 2005-ci ilə nisbətən 4,7 dəfə artmışdır. 2013-cü ildə dövlət büdcəsinin gəlirləri 19,5 milyard manat, xərcləri isə 19,1 milyard manat, və ya əvvəlki illə müqayisədə müvafiq olaraq 12,8 faiz və 9,9 faiz artmışdır. 2013-cü ildə dövlət büdcəsinin gəlirləri və xərclərinin ÜDM-də xüsusi çəkisi müvafiq olaraq 33,8 faiz və 33,2 faiz təşkil etmişdir ki, bu da 2005-ci ilə nisbətən müvafiq olaraq 17,4 və 16,1 bənd artıqdır. Bütün bunlar onu göstərir ki, dövlət büdcəsi ölkədə ÜDM-in yenidən bölgüsünü həyata keçirir, pul vasitələri fondlarının xərc istiqamətlərini müəyyən edir; buna müvafiq olaraq iqtisadiyyatın dövlət tərəfindən tənzimlənməsi həyata keçirilir. Bu zaman müxtəlif orqanlar səviyyəsində pul fondlarının yaradılması və istifadəsi formasında özünü əks etdirir. İnkişaf etmiş büdcəyə verilən müxtəlif elmi və iqtisadi təriflərdən göründüyü kimi “büdcə” anlayışı geniş mənada bir neçə baxımdan şərh oluna bilər:

- Büdcə əslində elə bir maliyyə planından ibarətdir ki, bu planda dövlətin pula olan ehtiyacları mükəmməl surətdə müəyyən bir müddətə kimi qabaqcadan müəyyən olunur, xərclər və ehtiyacları nisbətən gəlirlər əvvəlcədən nəzərdə tutulur;

- Büdcə dövlətin və ya təşkilatların məlum vaxta kimi xərclərini ödəmək üçün maliyyə planıdır;

- Büdcə qanunverici orqanın (parlamentin) hökumətin fəaliyyətini nəzarət etmək üçün maliyyə alətlərindən biridir və onu göstərir ki, hökumət ölkənin iqtisadi işlərini necə müdaxilə edir;

- Bütçə dövlətin və yerli özünüidarə orqanlarının mərkəzləşdirilmiş gəlirləri və xərclərinin siyahısını əks etdirən maliyyə sənədidir və s.

Dövlət bütçəsi ölkənin sosial-iqtisadi həyatında mühüm rol oynayır. Bütçə dövlətin gəlir və xərclərinin əsas həlqəsini özündə birləşdirir. Ona görə də dövlət bütçəsi maliyyə sisteminin əsas aparıcı və əlaqələndirici həlqəsini təşkil edir. Dövlət bütçəsi ölkənin bütün maliyyə sistemi ilə, eləcə də dövlət krediti, dövlət sosial sığorta sistemi, banklarla bilavasitə əlaqədardır. Dövlət bütçəsi hər il qanunvericilik əsasında təsdiq edilən dövlətin əsas maliyyə planı kimi çıxış edir və dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondunun əmələ gəlməsi və məqsədəuyğun istifadə edilməsini əks etdirir.

Dövlət bütçəsi dövlətin sosial-iqtisadi siyasətinin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. Ölkənin sosial-iqtisadi vəzifələrinin həyata keçirilməsində, vahid iqtisadi siyasətin maliyyə təminatında, sosial ehtiyacların ödənilməsində bütçə əvəzsiz rol oynayır. Bütçə vasitəsilə ümumi daxili məhsulun dəyər formasında maddi və qeyri-maddi sahələr və iqtisadi regionlar, ərazilər üzrə bölgüsü və yenidən bölgüsü təmin edilir.

Bazar münasibətləri şəraitində kompleks məqsədli proqramların həyata keçirilməsi iqtisadiyyatın strateji sahələrinin yenidən qurulması, elmi-texniki tərəqqinin maliyyələşdirilməsi və əhalinin sosial təminatında və sosial müdafiəsində dövlət bütçəsi mühüm rol oynayır. Bununla yanaşı bütçə özünün xərclərinin maliyyələşdirilməsi mexanizmi vasitəsilə iqtisadiyyata, sosial sferaya mühüm təsir göstərir, sosial sahələrin inkişafına dövlətin maliyyə təminatı rolunu oynayır.

Dövlət bütçəsi maddi istehsal sferasında bölgü proseslərinin həyata keçirilməsinə mühüm təsir göstərir, ayrı-ayrı müəssisələr və təsərrüfat sahələri üzrə yığım həcmi, gəlirlərin optimal strukturunu müəyyən etməyə imkan verir. Ona görə də dövlət bütçəsi təsərrüfat sahələri və müəssisələr üzrə maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti üzərində nəzarətin həyata keçirilməsini təmin edir.

Bazar münasibətləri şəraitində dövlət büdcəsinin sosial-iqtisadi rolu və əhəmiyyəti büdcə siyasətinin başlıca vəzifələri ilə müəyyən edilir. Bu vəzifələr aşağıdakılardır:

Birincisi, iqtisadiyyatın dirçəlməsi və inkişafı; ikincisi, ölkənin maliyyə sabitliyinin təmin edilməsi; üçüncüsü investisiya fəallığının təmin edilməsi və stimullaşdırılması; dördüncüsü, büdcənin gəlir bazasının möhkəmləndirilməsi; beşincisi, lüzumsuz xərcləri ixtisar etmək, dövlət vəsaitinin səmərəli istifadə edilməsi üzərində maliyyə nəzarətinin həyata keçirilməsi.

Beləliklə, dövlət büdcəsi sosial-iqtisadi mahiyyətinə görə dövlətin funksiyalarını və vəzifələrini yerinə yetirmək üçün dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondunun yaradılması və istifadə edilməsinin mühüm iqtisadi forması kimi çıxış edir. Büdcə sistemi haqqında Azərbaycan Respublikasının qanununda göstəriləyi kimi “Büdcə - Azərbaycan Respublikasının müvafiq dövlət hakimiyyəti və özünüidarəetmə orqanları vasitəsilə dövlətə və bələdiyyələrə məxsus vəzifə və funksiyaları yerinə yetirmək üçün lazım olan pul vəsaitinin yığılması və istifadə olunması üçün əsas maliyyə sənədidir.

Sosial-iqtisadi mahiyyəti və roluna görə dövlət büdcəsi aşağıdakı mühüm cəhətləri özündə əks etdirir: 1) dövlət büdcəsi dövlətin ali qanunvericiliyi tərəfindən, yəni Milli Məclis tərəfindən hər il təsdiq edilir; 2) dövlət büdcəsi dövlətin sosial-iqtisadi inkişaf göstəriciləri əsasında təşkil edilir; 3) dövlət büdcəsi ölkənin bütün digər maliyyə planları ilə qarşılıqlı əlaqədədir; 4) dövlət büdcəsi ölkənin müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsinin əsas maliyyə mənbəyidir; 5) dövlət büdcəsi əhalinin sosial ehtiyaclarının ödənilməsinə xidmət edir və ona görə də büdcə sosial yönümlü xarakterə malikdir.

1.2. Azərbaycanın büdcə sisteminin formalaşması və inkişaf istiqamətləri

Dövlətin iqtisadi və sosial siyasətinin həyata keçirilməsində iqtisadi vasitələrdən biri maliyyə sisteminin tərkib hissəsi olan büdcə sistemidir. İstənilən sahəni inkişaf etdirmək üçün müəyyən xərc və vaxt lazım olduğu kimi, iqtisadiyyatı da inkişaf etdirmək üçün dövlətin lazımi maliyyə mənbələrinin olması zəruridir. Bu baxımdan dövlətin əsas maliyyə planı olan dövlət büdcəsinin rolu əvəzsizdir. Yeni iqtisadi şəraitdə iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək üçün ölkədə aparılan islahatların gedişinin sürətləndirilməsi, istehsalın həcmnin artırılması, ümumilikdə dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi proqramların maliyyə təminatı bilavasitə büdcə sistemi vasitəsilə həyata keçirilir.

Büdcə sistemi-özünün iqtisadi münasibətlərinə və hüquq normalarına əsaslanan bütün büdcələrinin məcmusudur. Büdcə sistemi ali və yerli dövlət hakimiyyəti orqanlarının funksiyalarının icra olunmasının əsas maliyyə mənbəyi rolunu oynayır.

Büdcə sisteminin təşkili müəyyən prinsiplərə əsaslanır ki, bu prinsiplər də ölkənin iqtisadi, siyasi və sosial əsasları üzərində qurulmuşdur. Büdcə sistemi bu sistemə daxil olan büdcələrin vahid prinsiplər əsasında fəaliyyətinə və onların müstəqiliyinə əsaslanır. Beləliklə, vahid büdcə sistemində birləşdirilən dövlət büdcəsinin, ayrı-ayrı müstəqil büdcələrin və büdcədən kənar dövlət fondlarının məcmusu həmin dövlətin büdcə sistemini təşkil edir. Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin məqsədi ölkənin iqtisadi, sosial və digər strateji proqramlarının və problemlərinin həlli, dövlətin funksiyalarının həyata keçirilməsi üçün qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada maliyyə vəsaitinin toplanmasını və istifadəsini təmin etməkdir.

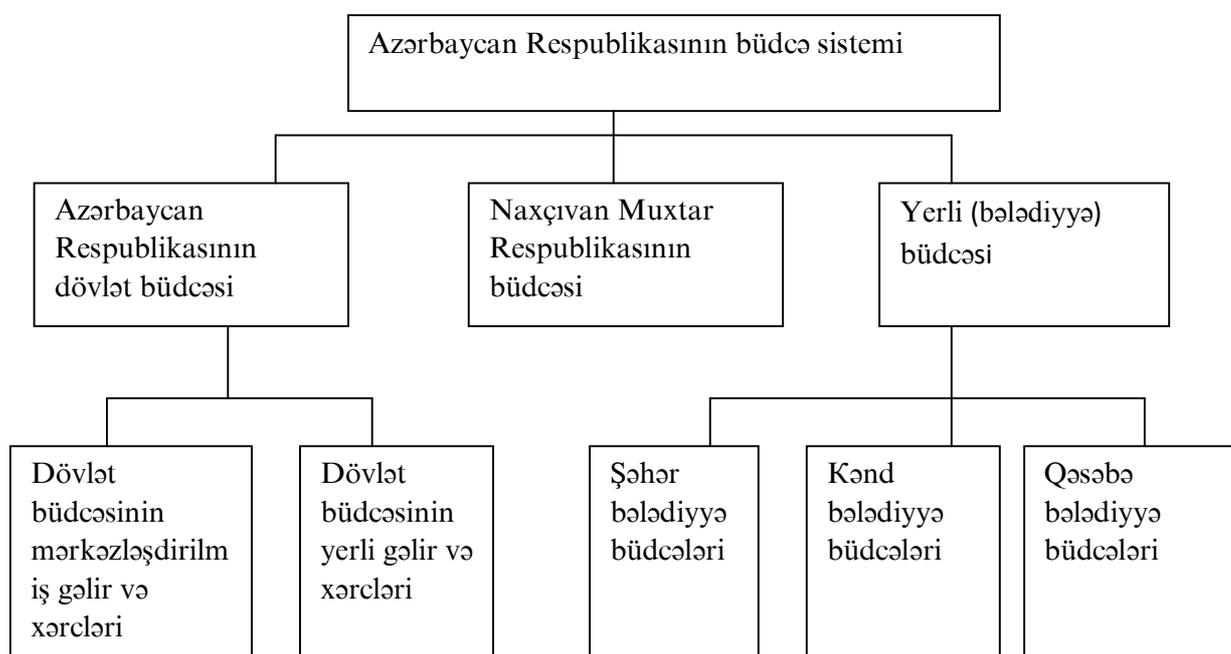
Azərbaycan Respublikasının “Büdcə sistemi haqqında” 2 iyul 2002-ci il tarixli qanununun 3-cü maddəsində göstərdiyi kimi: “Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsindən və yerli büdcələrdən ibarətdir”.

Azərbaycanın büdcə sistemi Konstitusiya, “Büdcə sistemi haqqında” Qanun, Azərbaycan Respublikasının hər il qəbul etdiyi qanunlar və digər qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir.

Deməli, Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi mərkəzi büdcədən, yəni, Respublika büdcəsindən, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsindən və yerli hakimiyyət orqanlarının, o cümlədən, bələdiyyələrin büdcələrindən ibarətdir. Yerli hakimiyyət orqanlarının büdcələri respublika təbəçiliyində olan qəsəbələrin, kəndlərin, şəhərlərin büdcələri və onların müvafiq bələdiyyələrinin büdcələrindən ibarətdir. Azərbaycan Respublikasının dövlət quruluşuna müvafiq olaraq bütün büdcə həlqələri, Respublikanın mərkəzi büdcəsi, rayonların, şəhərlərin büdcələri, yerli bələdiyyələrin büdcələri Respublikanın vahid büdcə sistemini təşkil edir və bütün büdcə növləri arasında qarşılıqlı maliyyə münasibətləri Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə müəyyən olunmuşdur. Bununla yanaşı Azərbaycanın büdcə sistemi “Dövlət büdcəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə tənzimlənir. Büdcənin təşkili prinsipləri əsasında hər bir ölkə, o cümlədən Azərbaycan Respublikası özünün büdcə quruculuğunu təşkil edir.

Azərbaycan Respublikasının büdcə quruluşunu aşağıdakı sxem formasında göstərmək olar:

Sxem 1.

Büdcə quruluşu dedikdə qanunvericiliyinə müvafiq olaraq fəaliyyət göstərən büdcə sisteminin quruluşu, onun tərkibinə daxil olan büdcə həlqələrinin qarşılıqlı əlaqələrinin təşkil prinsipləri başa düşülür. Büdcə quruculuğu ölkənin dövlət quruluşu ilə müəyyən olunur. Bazar münasibətlərinin fəaliyyət göstərdiyi ölkələrdə dövlət quruluşunun 2 forması: unitar və federativ forması mövcuddur. Unitar dövlətlərdə 2 idarəetmə həlqəsi olur. Mərkəzi idarəetmə orqanları və yerli özünü idarəetmə orqanları. Federativ dövlətlərdə 3 idarəetmə həlqəsi olur: mərkəzi, federasiya subyektləri və yerli.

Azərbaycanda unitar idarəetmə forması olduğundan büdcə sistemi yuxarıda göstərilən sxemdə olduğu kimi idarə olunur.

Büdcə hüququ – büdcənin quruluşu, büdcə prosesini, yəni, gəlir mənbələrinin təyin edilməsi, gəlirlərin və xərclərin büdcə növləri arasında bölüşdürülməsi, büdcənin tərtibi, müzakirəsi, təsdiqi və icrası qaydalarını, habelə büdcənin icrasının təşkili sahəsində bütün dövlət hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətlərini müəyyən edən hüquqi normaların məcmusudur.

Büdcə hüququ maliyyə hüququnun tərkib hissəsi olmaqla dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondunun yaradılması və istifadə edilməsi ilə əlaqədar olaraq ayrı-ayrı dövlət orqanları arasında əmələ gələn təşkilati-maliyyə münasibətlərini tənzimləyir. Büdcə hüququ normaları maddi və prosesual normalara ayrılır.

Maddi normalar Respublikanın, inzibati ərazi vahidlərinin büdcə quruluşunu, büdcə hüquqlarını müəyyən edən normalardır. Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin tərkibi, mənbələrini, büdcə xərclərinin təyinatını, gəlirlərin və xərclərin büdcə səviyyələri arasında bölüşdürülməsini müəyyən edən normalar maddi-hüquqi normalara aiddir.

Prosesual normalar dövlət büdcəsinin tərtibi, müzakirəsi, təsdiqi, icrası qaydalarını, habelə büdcənin icrası haqqında hesabatların müzakirəsi və təsdiqi qaydalarını tənzimləyir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsasən Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin səlahiyyətinə Azərbaycan Respublikasının vahid dövlət büdcəsini işləyib hazırlamaq, müzakirə etmək, təsdiq etmək və onun icrasına nəzarət etmək, büdcənin icrası haqqında hesabatı təsdiq etmək, dövlət büdcəsini formalaşdırmaq üçün vergi və gəlirləri müəyyən etmək aiddir.

Azərbaycan Respublikasının İqtisadi Siyasət Komissiyası büdcənin formalaşması və müzakirəsində fəal iştirak edir.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin təqdimatına əsasən Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsini təsdiq edir və onun icrasına nəzarət edir. Milli Məclis vergilər, rüsumlar və digər ödənişlər haqqında ümumi qaydaları müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsini Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin müzakirəsinə və təsdiqinə cari ilin oktyabr ayının 15-dək gec olmayaraq təqdim edir.

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti Azərbaycan Respublikası Prezidentinin yuxarı icra orqanı olmaqla Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin layihəsini hazırlayıb Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə təqdim edir, Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin icrasını təmin edir.

Dövlət büdcəsinin vəsaitləri hər il üzrə təsdiq olunmuş “Dövlət büdcəsi haqqında” Qanunla müəyyən edilmiş qaydada və müvafiq normalara uyğun istifadə olunur.

“Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu büdcə gəlirlərini formalaşması və dövlət məqsədli büdcə fondları vəsaitlərinin formalaşması sahəsində dövlət icra orqanlarının səlahiyyətlərini tənzimləyir. Gəlirlərin yeni növləri, onların ləğvi və ya dəyişdirilməsi Azərbaycan Respublikasının vergi qanunvericiliyində dəyişiklik edilməsi yolu ilə mümkünlüyü müəyyən edilmişdir. Dövlət icra orqanı həmçinin yeni vergi olmayan gəlir növlərini tətbiq, ləğv və ya dəyişdirə bilər. Bu zaman Vergi Məcəlləsində müvafiq düzəlişlər edilməli və büdcə qanunvericiliyi toplusu olan Büdcə Məcəlləsi qəbul edilməlidir.

Vergi Məcəlləsi dövlət büdcəsinin, Naxçıvan Muxtar Respublikası büdcəsinin və yerli büdcələrin gəlirlərini müəyyənləşdirmişdir. Burada büdcə sisteminin müxtəlif səviyyəli büdcələri arasında gəlirin və xərclərin bölgüsü tənzimlənir.

“Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun V maddəsi məqsədli büdcə fondlarının yaradılmasını müəyyən edir. Məqsədli büdcə fondları dövlət büdcəsinin, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinin və yerli büdcələrin tərkib hissəsi kimi yaradıla bilər. Bu fondlar müstəqil mədaxil mənbələrinə malik ola bilərlər. Məqsədli büdcə fondları üzrə daxilolmalar və xərclər büdcələrin gəlir və xərc hissəsində ayrıca göstərilməklə müvafiq maliyyə əməliyyatları xəzinədarlıq vasitəsilə həyata keçirilir.

“Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq, Yerli büdcə bələdiyyə statusuna uyğun olaraq özünüidarəetmə prinsipini reallaşdırmaq, bələdiyyələrin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunları ilə müəyyənləşdirilmiş səlahiyyətlərini həyata keçirmək üçün formalaşan və istifadə olunan maliyyə vəsaitidir.

Azərbaycan Respublikasının, Naxçıvan Muxtar Respublikasının, yerli hakimiyyət orqanlarının, o cümlədən bələdiyyələrin büdcə hüquqlarının ümumi əsasları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Konstitusiyasında təsbit edilmişdir.

Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsini təsdiq edir. Naxçıvan Muxtar Respublikasının Nazirlər Kabineti Muxtar Respublika büdcəsinin layihəsini hazırlayıb Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinə təqdim edir, Muxtar Respublikanın büdcəsinin icrasını təmin edir.

Ümumiyyətlə, Yerli özünüidarəetmə dedikdə, yerli özünüidarəetmə orqanlarının qanun çərçivəsində, məsuliyyəti öz üzərinə götürərək, əhalinin mənafeyi naminə dövlət işlərinin böyük bir hissəsini nizama salmaq, onu idarə etmək hüququ və real bacarığı başa düşülür. Yerli özünüidarəetmə orqanlarından biri də bələdiyyələrdir. Yerli özünüidarəetmə orqanlarının müstəqil fəaliyyəti üçün

onun öz müstəqil büdcəsi yaradılır. Bu yerli büdcənin gəlirləri aşağıdakı mənbələr hesabına formalaşır:

1. fiziki şəxslərdən torpaq vergisi;
2. fiziki şəxslərdən əmlak vergisi;
3. yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədən vergisi;
4. bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatlardan mənfəət vergisi;
5. küçə (divar) reklamının yerləşdirilməsi və yayımı üçün ödəniş;
6. kurort rüsumu, mehmanxana rüsumu, avtomobillərin dayanacaqları üçün rüsum və qanunla müəyyən edilən digər yerli vergi və ödənişlər;
7. Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən verilən dotasiya və subvensiyalar;
8. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq bələdiyyə əmlakının özəlləşdirilməsindən və icarəyə verilməsindən gəlirlər, lotoreyalardan daxil olan vəsait, habelə bələdiyyələrin fəaliyyətindən əldə edilən digər gəlirlər;
9. fiziki və hüquqi şəxslərin, beynəlxalq təşkilatların və fondların maliyyə yardımları və qrantları;
10. dövlət əhəmiyyətli tədbirlərin və dövlət orqanlarının qərarları nəticəsində yaranan xərclərin ödənilməsi üçün maliyyə vəsaiti.

Yerli büdcənin xərclərinin həcmi və istiqamətləri büdcə təsnifatına uyğun olaraq bələdiyyələr tərəfindən müəyyənləşdirilir. Bu xərclərin öz gəlirləri ilə təmin olunmayan hissəsi yerli büdcədən alınan dotasiyalar hesabına örtülə bilər. Dövlət büdcəsindən dotasiya alan yerli büdcənin xərclərinin hesablanması tətbiq olunan normativlər dövlət büdcəsinin xərclərinin proqnozlaşdırılması üçün tətbiq olunan xərc normativlərindən yüksək ola bilməz. Dotasiyanın maksimum həddinin hesablanması dövlət büdcəsinin proqnozunda xərc normativləri və ərazinin respublika maliyyə resurslarının formalaşmasında xüsusi çəkisi nəzərə alınır. Yerli büdcənin xərcləri aşağıdakılardır:

- Yerli büdcə bələdiyyənin idarəetmə xərcləri, sosial-məişət, yaşayış, mədəniyyət və idman obyektlərinin, habelə əhalinin ümumi istifadəsində olan keçə, həyət və bağların saxlanması xərcləri.

- Yerli sosial müdafiə, sosial və iqtisadi inkişaf, habelə ekoloji proqramların maliyyələşdirilməsi üçün xərclər.

- Dövlət orqanları tərəfindən bələdiyyələrə verilmiş əlavə səlahiyyətlərin həyata keçirilməsi, o cümlədən subvensiya hesabına xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün ayrılan xərclər.

1.3. Azərbaycanın büdcə sistemi və büdcələrarası münasibətlərin təşkili prinsipləri

Bütün dövlətlərin iqtisadi və dövlət quruluşuna xas olan büdcə sistemi təşəkkül tapmış və formalaşmışdır. Azərbaycan Respublikasının iqtisadi sistemində, onun dövlət quruluşuna xas olan büdcə sistemi yaranmışdır.

Büdcə sistemində birləşdirilən ayrı-ayrı müstəqil büdcələrin məcmusu dövlətin büdcə sistemini təşkil edir. Büdcə sistemi bütün büdcə növlərinin məcmusunu özündə əks etdirir. Ölkənin büdcə sisteminin təşkili əsasları dövlətin Konstitusiyasında və büdcə sistemi haqqında qanunlarda əks olunur. Büdcə sisteminin təşkili müəyyən prinsiplərə əsaslanır ki, bu prinsiplər də ölkənin iqtisadi, siyasi və sosial əsasların üzərində qurulmuşdur.

Büdcə sistemi dövlətin inzibati ərazi vahidinin bütün büdcələrinin məcmusunu özündə birləşdirdiyinə görə onlar arasında qarşılıqlı münasibətlər qanunvericiliklə tənzimlənir. Büdcə sisteminin xarakteri ölkənin ictimai-iqtisadi və siyasi quruluşu ilə müəyyən olunur. Büdcə sisteminin təşkilati quruluşu və onların qarşılıqlı əlaqələri dövlətin iqtisadi və siyasi təşkili əsasında müəyyən olunur.

İnkişaf etmiş ölkələrlə (unitar dövlətlərə) məsələn, Böyük Britaniyada, Fransa və s. kimi ölkələrdə büdcə sistemi dövlətin mərkəzi büdcəsindən və yerli özünüidarə orqanlarının, yerli bələdiyyələrin büdcələrindən ibarətdir. Federal dövlətlərin büdcə sistemi üç həlqədən, yəni mərkəzi federal büdcədən, federasiyaya daxil olan subyektlərin büdcələrindən və yerli orqanların büdcələrindən ibarətdir. Məsələn, ABŞ-da, Rusiyada, Almaniya Federativ Respublikasında və s. büdcə sistemi üç həlqədən ibarətdir. ABŞ-da federal büdcə, ştatların büdcələri, Rusiyada

respublikaların, vilayətlərin büdcələri və mərkəzi federasiyanın büdcəsindən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi mərkəzi büdcədən, yəni Respublika büdcəsindən, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsindən və yerli hakimiyyət orqanlarının, o cümlədən, bələdiyyələrin büdcələrindən ibarətdir. Yerli hakimiyyət orqanlarının büdcələri Respublika təbəçiliyində olan rayonların, şəhərlərin büdcələri və onların müvafiq bələdiyyələrinin büdcələrindən ibarətdir. Azərbaycan Respublikasının dövlət quruluşuna müvafiq olaraq bütün büdcə həlqələri, respublikanın mərkəzi büdcəsi, rayonların, şəhərlərin büdcələri, yerli bələdiyyələrin büdcələri Respublikanın vahid büdcə sistemini təşkil edir və bütün büdcə növləri arasında qarşılıqlı maliyyə münasibətləri Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə müəyyən olunmuşdur. Deməli, Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi Dövlət büdcəsindən, yəni mərkəzi büdcədən, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsindən və yerli büdcələrdən ibarətdir. Yerli büdcələr Respublika təbəçiliyində olan şəhərlərin büdcələrindən, rayonların büdcələrindən və bələdiyyələrin büdcələrindən ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemi aşağıdakı mühüm prinsiplər əsasında qurulmuşdur:

1. Büdcə sisteminin vahidliyi
 2. Müxtəlif səviyyəli büdcələrin müstəqilliyi.
 3. Gəlirlərin və xərclərin büdcələr arasında hədləndirilməsi (bölüşdürülməsi)
 4. Büdcələrin gəlirləri və xərclərinin, büdcədən kənar dövlət fondlarının həmin büdcələrdə tam əks olunması.
 5. Büdcələrin balanslaşdırılması.
 6. Büdcə vəsaitinin istifadə edilməsində səmərəlilik və qənaət rejiminə əməl olunması.
 7. Büdcələrin aşkarlığı.
 8. Büdcələrin həqiqiliyi (reallığı)
 9. Büdcə vəsaitinin ünvanlı və məqsədli istifadəsi.
- Həmin prinsipləri nəzərdən keçirək.

Büdcə sisteminin vahidliyi onu ifadə edir kiŞ bütün büdcə həlqələri Azərbaycan Respublikasının vahid büdcə sistemində birləşməklə onların gəlirləri və xərcləri vahid büdcə təsnifatı əsasında qurulur. Həm də gəlirlərin və xərclərin büdcə həlqələri arasında bölüşdürülməsi Respublikanın ali qanunvericiliyinə əsaslanır. Bütün büdcələr gəlirlər və xərclər haqqında məlumatları, büdcələrin tərtibi və icrasını büdcə təsnifatı üzrə aparırlar.

Büdcə sisteminin ayrı-ayrı həlqələrinin müstəqilliyi prinsipi. Büdcələrin müstəqillik prinsipi onda ifadə olunur ki, Azərbaycan Respublikasının Ali qanunvericiliyi (Milli Məclis) əsasında hər bir büdcə həlqəsinin müstəqil gəlir mənbəyi təyin edilir və büdcə vəsaitinin xərclənməsində müstəqil olmaqla onların hüquqları qanunla tənzimlənir. Büdcələrin müstəqil fəaliyyət göstərməsi bütün dövlət hakimiyyəti və idarə orqanlarının hüquq və səlahiyyətlərinə müvafiq olaraq zəruri gəlir mənbələri və buna müvafiq xərclərlə təmin edilir. Azərbaycan Respublikasının Ali qanunvericiliyi (Milli Məclis) tərəfindən hər maliyyə ili üçün Respublikanın Dövlət büdcəsi müzakirə edilib təsdiq olunarkən Respublika dövlət büdcəsinin və eləcə də Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsi və yerli büdcələr üçün tənzimləyici gəlirlər də təyin edilir. Bununla yanaşı, Naxçıvan Muxtar Respublikası və yerli hakimiyyət orqanları öz büdcələrini tərtib və təsdiq edərkən öz gəlir mənbələrini artırmaqda və ondan istifadə etməkdə qanun dairəsində tam müstəqilliyə malikdirlər. Həm də Respublikanın Ali Qanunvericiliyi ilə yerli orqanları verilmiş səlahiyyət dairəsində onlar əlavə gəlir mənbələri aşkar edə və buna müvafiq xərcləri maliyyələşdirə bilər. Büdcə haqqında qanun icra edilərkən əlavə əldə edilmiş gəlirlər, habelə gəlirlərin xərclərdən artıq olan məbləği və büdcə xərclərinə edilmiş qənaət məbləği yuxarı büdcələrə alınma bilməz.

Gəlirlərin və xərclərin büdcə həlqələri arasında bölüşdürülməsi prinsipi onu nəzərdə tutur ki, hər bir dövlət hakimiyyət və dövlət idarəsi orqanları üçün müəyyən gəlir mənbələri təyin edilir və xərcləri maliyyələşdirmək səlahiyyəti verilir.

Büdcələrin gəlirləri və xərclərinin, dövlət büdcədən kənar fondunu tam əks olunması prinsipi ondan ibarətdir ki, büdcələrin və büdcədən kənar dövlət

fondlarının bütün gəlirləri və xərcləri həmin büdcələrdə icbari qaydada tam əks olunmalıdır. Bütün dövlət və bələdiyyə xərcləri büdcə vəsaiti hesabına, büdcədən kənar dövlət fondlarının vəsait hesabına maliyyələşdirilməlidir.

Büdcələrin balanslaşdırılması prinsipinə görə hər bir büdcə növü balanslaşdırılmalıdır. Bu o deməkdir ki, büdcələrdə nəzərdə tutulan xərclərin həcmi həmin büdcənin gəlirlərinin həcinə uyğun olmalıdır. (büdcənin kəsirini ödəmək üçün nəzərdə tutulan mənbələrdən daxil olan vəsaitlər də daxil olmaqla)

Büdcə vəsaitinin səmərəli qənaətlə istifadə edilməsi onu ifadə edir ki, əvvəlki dövrdə buraxılmış büdcə vəsaiti iş və xidmətlərin səviyyəsinə uyğun olmalı və qənaət rejiminə ciddi əməl olunmalıdır.

Büdcələrin aşkarlığı o deməkdir ki, təsdiq edilmiş büdcələrin və onların icrası haqqında hesabatların açıq mətbuatda dərc edilməsi icbaridir, büdcənin icrasının gedişi haqqında məlumatlar, büdcələrin tərtibi və icrası üzrə dövlət hakimiyyəti və idarəsi orqanlarının bütün qərar və sərəncamları kütləvi informasiya vasitələri vasitəsilə cəmiyyətin nəzərinə açıq bildirilməlidir.

Büdcələrin həqiqiliyi onu ifadə edir ki, hər bir büdcə növünün göstəriciləri müvafiq inzibati-ərazi vahidinin iqtisadi – sosial inkişaf proqramının göstəricilərinə uyğun tərtib edilməklə büdcənin gəlirləri və xərclərinin reallığı təmin edilməlidir.

Büdcə vəsaitinin ünvanlı və məqsədli istifadə edilməsi onu göstərir ki, büdcə vəsaiti olan hər bir subyekt onun sərəncamına daxil olan vəsaiti konkret məqsədli təyinatına uyğun istifadə etməlidir.

Azərbaycan respublikasının müstəqillik qazanması, bazar münasibətlərinə keçid istiqamətində zəruri islahatların aparılması ilə yanaşı yerli hakimiyyət orqanlarının da maddi-maliyyə bazası, o cümlədən, büdcə sistemi yenidən qurulur. Bələdiyyələrin yaradılması ilə əlaqədar olaraq “Bələdiyyələri maliyyəsinin əsasları haqqında” Azərbaycan Respublikasının 7 dekabr 1999-cu il tarixli qanunun qəbul edilmişdir. Həmin qanunda bələdiyyələrin büdcələrinin (yerli büdcələrin) formalaşması, onların gəlirləri və xərclərinin müəyyən edilməsi qaydası əsaslandırılmışdır. “Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında” qanunda göstərilir ki, yerli büdcə bələdiyyəsi büdcəsi olub dövlət büdcəsinin tərkib hissəsi

deyil. Buda onu göstərir ki, bələdiyyə büdcəsi müstəqil fəaliyyət göstərən büdcə həlqəsidir.

Büdcələrarası münasibətlər müxtəlif səviyyəli dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanları arasında əmələ gələn maliyyə münasibətlərini ifadə edir. Büdcələrarası münasibətlərin iqtisadi mahiyyəti və hüquqi əsasları büdcə qanunvericiliyində təsbit edilmişdir.

Büdcələrarası münasibətlərə daxildir: büdcə sisteminə daxil olan gəlirlərin, yəni müxtəlif növ vergilərin, icbari ödənişlərin büdcə səviyyələri arasında bölgüsü, büdcə vəsaitinin xərclənməsinə əsasən səlahiyyətlərin büdcə həlqələri arasında müvəqqəti və ya daimi hədləndirilməsi. Gəlirlərin və xərclərin büdcə səviyyələri arasında bölgüsü prosesində büdcələrarası münasibətlərin tənzimlənməsi təmin edilir.

Büdcələrarası münasibətlərin tənzimlənməsi məqsədilə dövlət vergilərinin müvəqqəti (yəni növbəti maliyyə ilindən az olmayan müddətə), normativlərlə müxtəlif səviyyəli büdcələr arasında bölgüsü aparılır. Digər tərəfdən büdcə vəsaiti bir büdcə səviyyəsindən digər büdcələr arasında yenidən bölgüsü əsasında büdcələrarası münasibətlərin tənzimlənməsi təmin edilir.

Büdcələrarası münasibətlərin tənzimlənməsi qanunvericiliyə müvafiq olaraq yuxarı (mərkəzi) hakimiyyət orqanları tərəfindən aşağıdakı üsullarla həyata keçirilir:

- Büdcə sisteminin müxtəlif həlqələri arasında şaquli tarazlaşdırma;
- Eyni bir büdcə həlqəsi çərçivəsində üfüqi tarazlaşdırma.

Büdcə sisteminin müxtəlif həlqələri arasında maliyyə münasibətlərinin şaquli tənzimlənməsi zamanı Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə və yerli (bələdiyyə) büdcələrə geri qaytarmamaq şərti ilə maliyyə yardımı göstərilir. Belə ki, hər il növbəti maliyyə ili üçün Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi təsdiq edilərkən Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə, və bələdiyyələrin büdcələrinə dövlət büdcəsindən ayrılan dotasiyanın məbləğində təsdiq edilir. Məsələn, 2013-cü il üçün Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən Naxçıvan Muxtar

Respublikasının büdcəsinə 277,7 mln manat, bələdiyyələrin büdcələrinə isə 5,2 mln. manat məbləğində dotasiya ayrılmaqla həmin büdcələrin gəlirləri və xərcləri arasında tarazlıq təmin edilmişdir. 2014-cü ildə də AR-nin dövlət büdcəsindən Naxçıvan Muxtar Respublikası büdcəsinə 283,7 mln. manat və Azərbaycanın bələdiyyə büdcələrinə 5,2 mln. manat həcmində dotasiya ayrılmışdır.

Büdcələrarası münasibətlərin tənzimlənməsi üsullarından biri də eyni bir büdcə həlqəsi dairəsində üfüqi tarazlaşdırmaadır.

Eyni bir büdcə həlqəsi dairəsində büdcələrarası münasibətlərin tənzimlənməsinə Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin mərkəzləşdirilmiş gəlirləri və xərcləri ilə həmin büdcə həlqəsinin yerli gəlirləri və xərcləri arasında yaranan maliyyə münasibətləri aiddir. Belə ki, hər il növbəti maliyyə ili üçün dövlət büdcəsi təsdiq edilərkən dövlət büdcəsinin yerli gəlirləri və xərclərinin tarazlaşdırılması məqsədilə dövlətin mərkəzləşdirilmiş xərclərindən yerli xərclərin maliyyələşdirilməsi üçün ayırma verilir. 2014-cü ilin dövlət büdcəsindən yerli gəlir və xərcləri tənzimləmək üçün dövlət büdcəsinin mərkəzləşdirilmiş xərclərindən 847,0 mln. manat məbləğində vəsait ayrılmışdır ki, bu da büdcənin yerli xərclərinin 52 faizə qədərini təşkil etmişdir.

Büdcələrarası münasibətlər aşağıdakı prinsiplər əsasında təşkil olunur:

- büdcələrarası münasibətlərin bütün iştirakçılarının mənafeələrinin əlaqələndirilməsi;
- büdcə xərclərinin Azərbaycan Respublikasının büdcə sisteminin müxtəlif səviyyələri üzrə bölgüsü və onlara təhkim edilməsi;
- Azərbaycan Respublikasının büdcə sisteminin səviyyələri üzrə daimi hədləndirilməsi və nizamlaşdırıcı gəlirlərin müvəqqəti normativlərlə bölgüsü;
- müvafiq inzibati-ərazi qurumlarının (rayon və şəhərlərin) vergi potensialının gücləndirilməsi və maliyyə ehtiyatlarının optimallaşdırılması hesabına dotasiya alan büdcələrin maksimum azaldılması;

- büdcələrarası münasibətlərdə Azərbaycan Respublikası subyektlərinin hüquq bərabərliyi;
- Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi ilə əlaqələrdə bələdiyyə büdcələrinin hüquq bərabərliyi;
- Azərbaycan Respublikası subyektlərinin və bələdiyyələrin minimal büdcə təminatı səviyyəsinin bərabərliyi;
- büdcələrarası münasibətlərdə eyni səviyyəli bütün büdcələr üçün vahid metodologiya və kriteriyaların tətbiq edilməsi;
- müxtəlif səviyyəli hakimiyyət orqanlarının büdcələrarası münasibətlərində nəzərdə tutulan öhdəliklərə riayət etməsi üçün məsuliyyətin nəzərdə tutulması

Azərbaycan Respublikası subyektlərinin dövlət büdcəsi ilə maliyyə münasibətlərində hüquq bərabərliyi onu nəzərdə tutur ki:

- dövlət büdcəsindən həmin subyektlərə dövlət vergiləri və rüsumlarından vahid ayırma normativləri təyin edir;
- dövlət vergi və rüsumlarından vahid ödənilmə qaydası müəyyən edilir.
- Büdcələrarası münasibətlərin hüquqi əsasları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasından, “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Vergi Məcəlləsi, “Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunundan və digər qanunvericilik aktlarından ibarətdir.

FƏSİL II. GƏLİRLƏRİN BÜDCƏ HƏLQƏLƏRİ ARASINDA BÖLGÜSÜ VƏ BÜDCƏLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİ

2.1. Büdcə gəlirlərinin təsnifatı və əsas mənbələri

Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin sosial-iqtisadi mahiyyətinin öyrənilməsi ən vacib məsələlərdən biridir. Büdcə gəlirləri dövlət gəlirlərinin yaranmasında yaxından iştirak edir. Büdcə gəlirləri dövlət gəlirlərindən fərqli olaraq dar məna kəsb edir. Büdcə gəlirlərindən başqa dövlət gəlirlərinə büdcədən kənar fondlar və dövlət sektorunun vəsaitləri də daxildir.

Büdcə gəlirləri - Azərbaycan Respublikasının, Naxçıvan Muxtar Respublikasının və yerli özünü idarə etmə orqanlarının müvafiq qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilmiş qaydada dövlət büdcəsinə, Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə və yerli büdcələrə daxil olan vergilər, rüsumlar, digər ödənişlər və daxilolmalardır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, "Dövlət büdcəsi haqqında" qanun və digər qanunvericilik aktları ilə müəyyən edilir.

Dövlət bir sıra tədbirləri həyata keçirmək üçün lazımi miqdarda maliyyə vəsaiti ilə təmin olunmalıdır. Deməli, büdcə gəlirləri dövlətin funksiyalarını yerinə yetirilməsi üçün mərkəzləşdirilmiş maliyyə vəsaitləridir. Bu baxımdan büdcə gəlirləri çox mühüm əhəmiyyətə malikdir. Onlar pul vəsaitləri fondunun formalaşması prosesində yaranmış iqtisadi münasibətləri əks etdirir və müxtəlif səviyyəli hakimiyyət orqanlarının fəaliyyətinin həyata keçirilməsinə xidmət edir.

Büdcə gəlirləri qarşıdan gələn növbəti il üçün nəzərdə tutulur. Dövlətin xərclərinin tam maliyyələşdirilməsini təmin etmək üçün maliyyə vəsaiti lazımdır. Yəni, həmin il büdcəyə gəlir daxil olacaq və nəzərdə tutulan xərcləri maliyyələşdirəcək. Buraya sosial - iqtisadi sahələr, iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi və sair daxildir. Bu tədbirlərin maliyyələşdirilməsində büdcə gəlirləri yaxından iştirak edir.

Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemində daxil olan büdcələr və büdcə təşkilatları, habelə büdcədən kənar dövlət fondları üzrə maliyyə əməliyyatlarının (o

cümlədən büdcə təşkilatlarının büdcədənkənar əməliyyatlarının) müqayisəsini təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Respublikasının vahid büdcə təsnifatı tətbiq olunur.

Büdcə təsnifatı büdcə gəlirlərinin təsnifatından, büdcə xərclərinin funksional, iqtisadi, inzibati və sair prinsiplər əsasında tərtib olunmuş təsnifatından ibarətdir. Büdcə təsnifatının strukturu və tərkibi Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən müəyyən edilir.

Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi gəlirlərinin təsnifatı müxtəlif səviyyəli büdcələrin gəlirlərinin qruplaşmasını təşkil edir və müxtəlif səviyyəli büdcələrin gəlirlərinin formalaşması mənbəyini müəyyən edən Azərbaycan Respublikasının aktlarına əsaslanır.

"Büdcə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikası Qanununun IX maddəsinə əsasən büdcə gəlirləri aşağıdakı bölmələr hesabına formalaşır:

- Dövlət vergiləri;
- qrantlar;
- digər gəlirlər.

Vergilərdən daxilolmalar büdcə gəlirlərinin əsas hissəsini təşkil edir. Vergilər - dövlətin və bələdiyyələrin fəaliyyətinin maliyyə təminatı məqsədi ilə vergi ödəyicilərinin mülkiyyətində olan pul vəsaitlərinin özgəninkiləşdirilməsi şəklində dövlət büdcəsinə və yerli büdcələrə köçürülən məcburi, fərdi, əvəzsiz ödənişlərdir.

1) "Vergilərdən daxilolmalar" bölməsinə aşağıdakı köməkçi bölmələr daxildir:

- Gəlirlərdən (mənfəətdən) vergilər
- Məcburi dövlət sosial sığorta haqları
- Əmək haqqı fonduna və işçi qüvvəsinə vergilər
- Mülkiyyətdən vergi
- Mal və xidmətlərdən alınan daxili vergilər

Öz növbəsində, köməkçi bölmələr konkret vergi növlərinə və rüsumlara bölünürlər. Məsələn, mülkiyyətdən vergilərə daxildir:

- Torpaq vergisi

- Əmlak vergisi
- Hədiyyələrdən və vərəsə qalan əmlakdan vergi
- Qiymətli kağızlarla əməliyyatlardan vergi

Büdcə gəlirlərinin formalaşmasında vergili daxil olmalardan savayı vergi olmayan gəlirlər də xüsusi yer tutur. Vergi olmayan gəlirlər - rüsumlar, inzibati tədiyyələr, cərimə və sanksiyalar üzrə daxil olmalar və vergi olmayan sair daxil olmalardır.

2) "Vergi olmayan gəlirlər" bölməsinə aşağıdakı köməkçi bölmələr daxildir:

- Mülkiyyətdən və sahibkarlıq fəaliyyətindən gəlirlər

Bu da öz növbəsində aşağıdakı paraqraflara bölünür:

- Büdcə təşkilatlarının xüsusi vəsaitlərinin daxil olması;
 - Maliyyə və qeyri-maliyyə müəssisə və idarələrindən vergi olmayan daxil olmalar;
 - Qeyri-maliyyə dövlət müəssisələrindən gəlirlər;
 - Qeyri-maliyyə dövlət müəssisə və təşkilatları tərəfindən alınmış büdcə ssudaları üzrə faizlərin ödənilməsi;
 - Qeyri-maliyyə dövlət müəssisələrindən alınan dividendlər;
 - Pul-şey lotoreyaları üzrə daxil olmalar;
 - Qeyri-maliyyə dövlət müəssisələrindən sair gəlirlər;
 - Maliyyə təşkilatlarından gəlirlər;
 - Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının mənfəətindən daxil olmalar;
 - Maliyyə təşkilatları tərəfindən alınmış büdcə ssudalan üzrə faizlərin ödənilməsi;
 - Maliyyə təşkilatlarından alınan dividendlər;
 - Maliyyə təşkilatlarından sair gəlirlər.
- İnzibati tədiyyələr və rüsumlar
- İnzibati tədiyyələr və rüsumlar aşağıdakı hissələrə bölünür:
- Dövlət rüsumları;
 - Birdəfəlik rüsumlar;
 - Gömrük rüsumları.

- Cərimə və sanksiyalar üzrə daxilolmalar
- Dövlət idarəçiliyi daxilində dövlət qulluqçularının sosial təminatə və təqaüd fondlarına ayırmalar

- Vergi olmayan sair daxilomalar

Bundan başqa büdcə gəlirlərinin formalaşmasında əsaslı gəlirlər də yaxından iştirak edir. Əsaslı gəlirlər - əsaslı vəsaitlərin özəlləşdirilməsi, dövlətin maddi ehtiyatlarının satışından, torpağın və qeyri-maddi aktivlərin satışından daxil olmalardır.

3) "Əsaslı gəlirlər" bölməsinə aşağıdakı bölmələr daxildir:

- Əsaslı vəsaitlərin özəlləşdirilməsi
- Dövlətin maddi ehtiyatlarının satışından daxilolmalar
- Torpağın və qeyri-maddi aktivlərin satışından daxilolmalar
- Qeyri - rəsmi mənbələrdən əsaslı ödənişlər (transfərtlər). Rəsmi

qaydada alınan vəsaitlərin (transfərtlər) cuzi də olsa payı vardır. Rəsmi qaydada alınan vəsaitlər (transfərtlər) - xaricdən alınan və digər səviyyəli büdcələrdən alınan vəsaitlərdir.

4) "Rəsmi qaydada alınan vəsaitlər (transfərtlər) bölməsinə aşağıdakı köməkçi bölmələr daxildir:

- Xaricdən alınan vəsaitlər
- Digər səviyyəli büdcələrdə alınan vəsaitlər

Büdcənin cari gəlirləri vergilərdən daxilolmalar və vergi olmayan gəlirlərin cəmindən ibarətdir. Büdcənin ümumi gəlirlərini isə cari gəlirlərlə yanaşı, əsaslı gəlirlər və rəsmi qaydada alınan vəsaitlər təşkil edir.

Beləliklə, dövlət büdcəsinin gəlirlərinə yuxarıda sadalananlardan başqa əsas vəsaitlərin və ya dövlət ehtiyatında olan malların satışından gəlirlər, vergilərə görə hesablanmış faizlər, daxili və xarici mənbələrdən alınan qrantlar və transferlər, Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilən digər daxilomalar da aiddir.

Büdcəyə daxil olan gəlirlərə təsir edən amillər mövcuddur. Məhsul istehsalı təsir edən amillərdən sayılır. Məhsul istehsalının yüksək olması nəticəsində büdcə

gəlirləri də artmış olar və ya əksinə məhsul istehsalı aşağı olarsa, büdcə gəlirləri də aşağı düşər. Vergi dərəcələri büdcə gəlirlərinə təsir edir. Vergi dərəcələrinin yüksək olması büdcə gəlirlərinin artımına səbəb olar. Vergidən yayınmalar, gəlirlərin gizlədilməsi büdcə gəlirlərini aşağı salmış olar. Ölkənin xarici iqtisadi əlaqələrin yaxşı olması büdcə gəlirlərini artırır. Ölkədə siyasi sabitliyin olması da büdcə gəlirlərinə təsir edən amillərdəndir. Siyasi sabitliyin olması iqtisadiyyatın inkişafına şərait yaradır. İqtisadiyyatın inkişaf etməsi büdcə gəlirlərinin artmasına səbəb olar. Qiymətlərin yüksək olması büdcə gəlirlərini çoxaldır.

Ümumiyyətlə, büdcə gəlirlərinin strukturu dəyişkəndir. Həyat yüksək olan ölkələrdə büdcə gəlirlərinin əsas hissəsini fiziki şəxslərdən alınan vergilər, həyat səviyyəsi aşağı olan ölkələrdə isə dolayı vergilər və hüquqi şəxslərdən alınan vergilər təşkil edir.

Gəlirlərin büdcəyə daxil olmasına Maliyyə Nazirliyi, Vergilər Nazirliyi, Dövlət Gömrük Komitəsi və Mərkəzi Bank nəzarət edir. Gəlirlərin büdcəyə daxil olması qaydaları Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi və Azərbaycan Respublikasının Gömrük Məcəlləsi ilə tənzimlənir.

2013-cü ildə dövlət büdcəsinin gəlir mənbələrini və quruluşunu aşağıdakı kimi göstərmək olar.

Cədvəl 2.1.

Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin gəlirlərinin əsas mənbələri və quruluşu.

	2012		2013	
	məbləğ mln. man.	%-lə	məbləğ mln. man.	%-lə
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	750,0	4,4	783,0	4,1
Hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi	2250,0	13,2	2279,0	11,9
Əlavə dəyər vergisi	2360,8	13,9	2768,0	14,4
Aksiz	533,6	3,1	595,0	3,1
Hüquqi şəxslərin əmlak vergisi	102,0	0,6	116,0	0,6
Hüquqi şəxslərin torpaq vergisi	28,0	0,2	31,0	0,2
Yol vergisi	39,0	0,2	54,0	0,3
Mədən vergisi	125,2	0,7	121,0	0,6
Sadələşdirilmiş vergi	110,0	0,7	117,0	0,6
Gömrük rüsumları	232,0	1,4	285,4	1,5
Dövlət rüsumu	105,0	0,6	115,0	0,6

Dövlət mülkiyyətində olan torpaqların, dövlət əmlakının, özəlləşdirilən dövlət müəssisə və obyektlərinin altındakı torpaq icarəyə verilən daxil olmalar	10,5	0,1	11,0	0,05
Dövlət Neft Fondundan daxilolmalar	9905,0	58,1	11350,0	59,3
Sair daxilolmalar	486,9	2,8	534,6	2,8
Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin cəmi	17038,0	100	19159,0	100

2013-cü ildə dövlət büdcəsinin gəlirləri ənənəvi olaraq fiziki və hüquqi şəxslərin gəlir, torpaq vergisi, habelə respublika ərazisinə malların idxalına görə əlavə dəyər və aksiz vergiləri, yol vergisi, mədən vergisi, gömrük rüsumları, dövlət əmlakının icarəsi və digər mənbələr əsasında formalaşacaqdır.

2013-cü il dövlət büdcəsinin gəlirləri ümumi daxili məhsulun 34,2 faizini təşkil etməklə 2012-ci ilin müvafiq göstəricisinə nisbətən 12,4 faiz, 2011-ci ilin faktiki icrasına nisbətən 22,0 faiz çoxdur. Mütləq ifadədə 2013-cü il dövlət büdcəsinin gəlirləri 19154,0 mln. manat proqnozlaşdırılır ki, bu da 2012-ci illə müqayisədə 2116,0 mln. manat, 2011-ci ilin faktiki icrasına nisbətən 3453,3 mln. manat çoxdur.

Vergilər Nazirliyinin xətti ilə dövlət büdcəsinə 6400,0 mln. manat daxilolma proqnozlaşdırılır ki, bunun da 3760,0 mln. manatı və ya 58,8 faizi qeyri-neft sektorunun, 2640,0 mln. manatı və ya 41,2 faizi isə neft sektorunun payına düşür.

Vergilər Nazirliyinin xətti ilə daxilolmaların proqnozu 2011-ci il üzrə faktiki daxilolmalara nisbətən 928,1 mln. manat və ya 17,0 faiz, cari ilin proqnozu ilə müqayisədə 488,4 mln. manat və ya 8,3 faiz çox, qeyri-neft sektoru üzrə isə müvafiq olaraq 879,7 mln. manat və ya 30,5 faiz, 480,0 mln. manat və ya 14,6 faiz çoxdur.

Dövlət Gömrük Komitəsinin xətti ilə təmin edilən vəsaitin dövlət büdcəsində xüsusi çəkisinin 7,2 faiz, toplanacaq vergi və rüsumlar üzrə daxilolmanın 1380,0 mln. manat olacağı nəzərdə tutulur ki, bu da 2011-ci ilin faktiki icrası ilə müqayisədə 238,5 mln. manat və ya 20,9 faiz, 2012-ci ilin proqnozu ilə müqayisədə isə 180,0 mln. manat və ya 15,0 faiz çoxdur. 2013-cü ildə Dövlət Gömrük Komitəsi üzrə mədaxil proqnozunun ümumi daxili məhsulda xüsusi çəkisi 2,5 faiz təşkil edir.

Əmlak Məsələləri Dövlət Komitəsi tərəfindən dövlət mülkiyyətində olan əmlakın icarəyə verilməsindən dövlət büdcəsinə 5,0 mln. manat daxilolmanı təmin edəcəkdir ki, bu da 2012-ci ilin proqnozu ilə eyni səviyyədədir. Proqnozun eyni səviyyədə saxlanmasına səbəb dövlət mülkiyyətində olan əmlakların tədricən özəlləşdirilməsi ilə bağlıdır.

2013-cü ildə ayrı-ayrı gəlir növləri üzrə daxilolmalar aşağıdakı kimidir:

- Fiziki şəxslərin gəlir vergisi Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin xətti ilə dövlət büdcəsinə təmin edilən gəlirlərin 12,2 faizini təşkil etməklə 783,0 mln. manat daxilolma nəzərdə tutulur ki, bu da 2011-ci illə müqayisədə 67,3 mln. manat və ya 9,4 faiz, 2012-ci ilin proqnozu ilə müqayisədə 33,0 mln. manat və ya 4,4 faiz çoxdur;

- Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi üzrə daxilolma Azərbaycan Respublikasının Vergilər Nazirliyinin xətti ilə dövlət büdcəsinə təmin edilən gəlirlərinin 35,6 faizini təşkil etməklə 2279,0 mln. manat təşkil edir ki, bunun da 1150,0 mln. manatını neft-qaz sahəsində hasilatın pay bölgüsü sazişləri üzrə podratçı tərəflərin mənfəət vergisi məbləği təşkil edir. Neft-qaz sahəsində hasilatın pay bölgüsü sazişləri üzrə podratçı tərəflərin mənfəət vergisinin 2011-ci ilin faktına və 2012-ci ilin gözləniləninə nisbətən azalması növbəti ildə neft hasilatının aşağı düşməsi və neftin ixrac qiymətinin 1 barrelinin 100 ABŞ dolları ilə hesablanmasıdır.

Hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi 2011-ci ilin faktiki icrası ilə müqayisədə 145,0 mln. manat və ya 6,8 faiz, 2012-ci ilin proqnozu ilə müqayisədə 29,0 mln. manat və ya 1,3 faiz çoxdur. Qeyri-neft sektoru üzrə mənfəət vergisi 834,0 mln. manat proqnozlaşdırılır ki, bu da 2011-ci ilin faktına nisbətən 257,0 mln. manat və ya 44,5 faiz, 2012-ci ilin təsdiq olunmuş proqnozuna nisbətən isə 154,0 mln. manat və ya 22,6 faiz çoxdur;

- Əlavə dəyər vergisi üzrə 2768,6 mln. manat daxilolma nəzərdə tutulmuşdur ki, bunun 1776,0 mln. manatı və ya 64,1 faizi vergi, 992,6 mln. manatı və ya 35,9 faizi isə gömrük orqanlarının payına düşür. Vergilər Nazirliyi tərəfindən toplanan əlavə dəyər vergisi 2011-ci ilin faktı ilə müqayisədə 388,4 mln. manat və

ya 28,0 faiz, 2012-ci ilin proqnozu ilə müqayisədə 293,3 mln. manat və ya 19,8 faiz çox, gömrük orqanlarının xətti ilə toplanan əlavə dəyər vergisi isə 2011-ci ilin faktı ilə müqayisədə 157,9 mln. manat və ya 18,9 faiz çox, 2012-ci ilin proqnozu ilə müqayisədə 114,6 mln. manat və ya 13,1 faiz çoxdur. Əlavə dəyər vergisi üzrə daxilolmaların büdcə gəlirlərində xüsusi çəkisi (Dövlət Neft Fondundan transfertlər istisna olmaqla) 35,5 faiz, Ümumi daixili məhsulda xüsusi çəkisi isə 4,9 faiz təşkil edir;

- Aksiz vergisi 2013-cü il dövlət büdcəsi gəlirlərinin (Dövlət Neft Fondundan transfertlər istisna olmaqla) 7,6 faizini təşkil etməklə 594,0 mln. manat olacaq ki, bunun da 511,0 mln. manatının Vergilər Nazirliyi, 83,0 mln. manatının isə Dövlət Gömrük Komitəsi vasitəsi ilə təmin olunacaq. Aksiz vergisi 2011-ci ilin faktı ilə müqayisədə 114,4 mln. manat və ya 23,9 faiz, 2012-ci ilin təsdiq olunmuş proqnozu ilə müqayisədə 60,4 mln. manat və ya 11,3 faiz çoxdur. Vergilər Nazirliyi üzrə proqnozlaşdırılan aksiz vergisi 2011-ci ilin faktı ilə müqayisədə 93,6 mln. manat və ya 22,4 faiz çox, 2012-ci ilin proqnozu ilə müqayisədə 56,4 mln. manat və ya 12,4 faiz çoxdur. Gömrük orqanları üzrə proqnozlaşdırılan aksiz vergisi 2011-ci ilin faktı ilə müqayisədə 20,8 mln. manat və ya 33,5 faiz çox, 2012-ci ilin proqnozu ilə müqayisədə 4,0 mln. manat və ya 5,1 faiz çoxdur;

- Növbəti il üçün mədən vergisi üzrə 121,0 mln. manat daxilolma nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da 2011-ci ilin faktı ilə müqayisədə 8,8 mln. manat və ya 6,8 faiz, 2012-ci ilin proqnozuna nisbətən 4,2 mln. manat və ya 3,4 faiz azdır. Bu daxilolmanın əvvəlki illərlə müqayisədə aşağı düşməsinin səbəbi Dövlət Neft Şirkəti tərəfindən hasil olunan xam neftin həcmnin azaldılmasıdır;

- Əmlak vergisi üzrə 116,0 mln. manat daxilolma nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da 2011-ci ilin faktı ilə müqayisədə 12,1 mln. manat və ya 11,7 faiz, 2012-ci ilin proqnozu ilə müqayisədə isə 14,0 mln. manat və ya 13,7 faiz çoxdur;

- Yol vergisi üzrə 2013-cü il üzrə vergi orqanlarının xətti ilə 35,0 mln. manat, gömrük orqanlarının xətti ilə isə 19,0 mln. manat olmaqla, ümumilikdə 54,0 mln. manat nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da 2011-ci ilin faktı ilə müqayisədə 13,8

mln. manat və ya 34,3 faiz çox, cari ilin təsdiq olunmuş proqnozu ilə müqayisədə 15,0 mln. manat və ya 38,5 faiz çoxdur.

- Növbəti il üçün torpaq vergisi üzrə 31,0 mln. manat daxilolma proqnozlaşdırılır ki, bu da cari ilin proqnozu ilə müqayisədə 3,0 mln. manat və ya 10,7 faiz çoxdur;

- Sadələşdirilmiş vergi üzrə 117,0 mln. manat daxilolma proqnozlaşdırılır ki, bu da 2011-ci ilin faktı ilə müqayisədə 16,6 mln. manat və ya 16,5 faiz, cari ilin təsdiq olunmuş proqnozuna nisbətdə isə 7,0 mln. manat və ya 6,4 faiz çoxdur;

- 2013-cü ildə dövlət rüsumu üzrə 115,0 mln. manat daxilolma proqnozlaşdırılır ki, bu da 2011-ci ilin faktı ilə müqayisədə 8,2 mln. manat və ya 7,6 faiz, cari ilin təsdiq olunmuş proqnozu ilə müqayisədə 10,0 mln. manat və ya 9,5 faiz artım deməkdir.

- Gömrük rüsumları üzrə 2013-cü il ərzində dövlət büdcəsinə 285,4 mln. manat vəsait daxil olacağı proqnozlaşdırılır ki, bu da 2011-ci ilin faktı ilə müqayisədə 52,9 mln. manat və ya 22,9 faiz, cari ilin təsdiq olunmuş proqnozu ilə müqayisədə 53,4 mln. manat və ya 23,0 faiz çoxdur;

- Azərbaycan Respublikasında istehsal edilən və qiymətləri tənzimlənən məhsulların kontrakt (satış) qiyməti ilə (ixrac xərcləri çıxılmaqla) ölkədaxili topdansatış qiyməti arasındakı fərqdən daxilolmalar üzrə 370,0 mln. manat nəzərdə tutulur ki, bunun da 365,0 mln. manatı neft sektorunun payına düşür. Bu daxilolmaların proqnozu 2011-ci ilin faktı ilə müqayisədə 172,3 mln. manat və ya 87,2 faiz, cari ilin təsdiq olunmuş proqnozu ilə müqayisədə 19,5 mln. manat və ya 5,6 faiz azdır.

- Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyinin xətti ilə toplanan cərimə və sanksiyalar üzrə növbəti ildə 140,0 mln. manat vəsaitin daxilolması gözlənilir ki, bu da 2011-ci ilin faktı ilə müqayisədə 30,7 mln. manat və ya 28,0 faiz, cari ilin təsdiq olunmuş proqnozu ilə müqayisədə 20,0 mln. manat və ya 16,7 faiz çoxdur;

- Dövlət mülkiyyətində olan torpaqların icarəyə verilməsindən daxilolmalar 6,0 mln. manat proqnozlaşdırılır ki, bu da 2011-ci ilin faktı ilə müqayisədə 0,3

mln. manat və ya 5,3 faiz, cari ilin təsdiq olunmuş proqnozu ilə müqayisədə 0,5 mln. manat və ya 9,1 faiz çoxdur.

2013-cü ildə sair daxilolmalar üzrə 19,0 mln. manat nəzərdə tutulur ki, bunun da açıqlaması aşağıdakı kimidir:

- Dövlət zəmanəti ilə alınan borcların təminat fonduna bərpa edilməsi üzrə daxilolmalar 6,2 mln. manat;

- Büdcədən verilən kreditlər üzrə 4,3 mln. manat (2,0 mln. manatı Xəzər Dəniz Gəmiçiliyi, 2,3 mln. manatı "Azərbaycan Hava Yolları" Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti);

- Dövlət zəmanəti ilə kredit təşkilatlarından alınmış kreditlər üzrə daxilolmalar 2,7 mln. manat olacaq;

- Səhmlərində dövlətin payı olan müəssisələrdən alınan dividendlər üzrə daxilolmalar 2,0 mln. manat ("Azərlotereya" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti üzrə 1,7 mln. manat, "Aqrarkredit" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti üzrə 0,3 mln. manat) təşkil edəcək.

2013-cü ildə dövlət büdcəsinin gəlirləri 19159,0 mln.manat təsdiq edilmişdir ki, bu da 2012-ci ildəkinə nisbətən 12,4 faiz, 2011-ci ilin icrasına nisbətən 22 faiz çoxdur.

Dövlət Neft Fondunun büdcəyə daxilolmaların əvvəlki illərdə müqayisədə nisbətən artaraq 11350,0 milyon manat təşkil edəcək. Nəzərə almaq lazımdır ki, Azərbaycan hökuməti Dövlət Neft Fonduna daxil olan vəsaitləri ölkənin ümumi gəlirlərindən təcrid edilmiş halda götürmür. Daha dəqiq, bu və digər layihələrin maliyyələşdirilməsi üçün fondun vəsaitlərindən hər il dövlət büdcəsinə müəyyən həcmdə transfertlər edilir.

Sadəcə olaraq, qlobal böhranın təsirlərini neytrallaşdırmaq və dinamik inkişaf təmin etmək üçün bu ilfondan dövlət büdcəsinə ediləcək transfertin həcmi 14,6 faiz artacaqdır. Bu, davamlı inkişafa xidmət edən strateji əhəmiyyəti infrastruktur layihələrinin böhran şəraitində də uğurlu davam etdirilməsi baxımından son dərəcə vacibdir. Dövlət Neft Fondu yaradılarkən əsas məqsədlərdən biri məhz ölkə iqtisadiyyatında makroiqtisadi sabitliyi qoruyub

saxlamaq, habelə strateji əhəmiyyətli layihələri maliyyələşdirmək olmuşdur. Yəni, Dövlət Neft Fondu kifayət qədər həssas bir məqamda iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsi prosesində mühüm rol oynayacaq. Nəzərə almaq lazımdır ki, 2013-cü ilin büdcəsində neftin qiymətləri nisbətən ehtiyatlı yanaşma ilə bazar qiymətlərindən xeyli az – 80 ABŞ dolları səviyyəsində götürüldüyü halda, Dövlət Neft Fonduna vəsaitlər bazar qiymətləri ilə daxil olacaq. Ekspertlər məhz bu fərqi nəzərə alaraq gələn il fondun vəsaitlərinin nəzərəcarpacaq dərəcədə artacağını proqnozlaşdırırlar. Bu baxımdan Dövlət Neft Fondundan dövlət büdcəsinə köçürüləcək vəsaitlərin həcmcə artması da tamamilə təbii görünür.

Ümumiyyətlə, neftdən qazanılan vəsaitlərin müəyyən qisminin infrastruktur layihələrinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilməsi də respublikamızın milli modelin obyektiv mahiyyətindən irəli gəlir. İnfrastrukturun yeniləşdirilməsi insanların firavan və rahat yaşayışı, sahibkarlığın dinamik inkişafı məsələləri ilə yanaşı, bu gün həm də ölkənin milli təhlükəsizliyi ilə bağlı məsələdir.

2.2. Gəlirlərin bölgüsü və büdcələrarası münasibətlərin tənzimlənməsi

“Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununa əsasən dövlət büdcəsinin gəlirləri mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarının həyata keçirdikləri funksiyalara və vəzifələrə uyğun olaraq büdcə səviyyələri arasında bölüşdürülür və bununla büdcənin səviyyələri arasında maliyyə münasibətləri tənzimlənir.

Azərbaycan Respublikası ərazisində qanunla müəyyən olunmuş tədiyyələr üzrə daxilolmaların dövlət büdcəsi və digər büdcələr arasında bölgüsü ölkənin, regionların inkişaf proqramı nəzərə alınmaqla hər il üzrə qəbul olunan “Dövlət büdcəsi haqqında” qanunla tənzimlənir.

Büdcə gəlirləri Konstitusiya, “Büdcə sistemi haqqında qanun, Vergi məcəlləsi, “Dövlət büdcəsi haqqında” hər il qəbul olunan qanun və digər qanunvericilik

aktları ilə müəyyən edilir. Büdcənin formalaşması prosesində yaranmış iqtisadi münasibətləri əks etdirən büdcə gəlirləri dövlətin funksiyalarının yerinə yetirilməsi üçün dövlətin mərkəzləşdirilmiş maliyyə vəsaitləridir.

Büdcənin gəlirləri vergi ödəyicilərinə, vergi tutma obyektlərinə, alınması üsullarına, ödəniş müddətinə və digər xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər. Lakin bununla belə, onların ümumi cəhətləri vardır ki, bu da müxtəlif səviyyəli büdcələrin gəlir hissəsinin təşkil edilməsidir. Həmin gəlirlərin pul formasında və nağdsız qaydada daxil olması bütün büdcə səviyyələri üçün xas olan ümumi cəhətdir.

“Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun IX maddəsinə əsasən büdcə gəlirləri aşağıdakı mənbələr hesabına formalaşır:

- "Vergilərdən daxilolmalar"
- "Vergi olmayan gəlirlər"
- "Əsaslı gəlirlər"
- "Rəsmi qaydada alınan vəsaitlər (transfərlər)"

Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən ölkə üzrə müəyyənləşdirilən və büdcə sistemində ödənilən vergilər və rüsumlar üç növə ayrılır:

- dövlət vergiləri və rüsumları;
- muxtar respublika vergiləri;
- bələdiyyə vergiləri.

Dövlət vergiləri ölkənin bütün ərazisində tətbiq edilən və dövlət büdcəsinə daxil olan vergilərdir:

- fiziki şəxslərdən gəlir vergisi;
- hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi (bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatlardan başqa) vergisi;
- əlavə dəyər vergisi;
- aksizlər;
- hüquqi şəxslərin əmlak vergisi;

- hüquqi şəxslərin torpaq vergisi;
- yol vergisi;
- mədən vergisi (yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədən vergisindən başqa);
- sadələşdirilmiş vergi;
- gömrük rüsumları;
- dövlət rüsumu;
- vergi olmayan sair gəlirlər.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının vergi və rüsumlarına bütün dövlət vergi və rüsumları aiddir.

Bələdiyyə vergiləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- fiziki şəxslərdən torpaq vergisi;
- fiziki şəxslərdən əmlak vergisi;
- yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədən vergisi;
- bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisələrin və təşkilatların mənfəət vergisi;
- dövlət qanunvericiliyində nəzərdə tutulan sair vergi və rüsumlar.

"Büdcə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanunu və hər il qəbul edilən "Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi haqqında" Qanuna əsasən büdcə gəlirləri dövlət büdcəsinin səviyyələri və digər büdcə həlqələri arasında bölüşdürülməklə büdcələrarası münasibətlər tənzimlənir.

Gəlirlərin büdcə sisteminin həlqələri arasında bölgüsü zamanı aşağıdakı mühüm vəzifələrin həyata keçirilməsi təmin edilməlidir:

- hər bir büdcə səviyyəsinin gəlir növləri və xərcləri elə normativlərlə müəyyən edilməlidir ki, onların maliyyə vəsaitinə olan tələbatı kifayət qədər ödənilmiş olsun;
- büdcə həlqələrinin gəlirləri və xərcləri iqtisadi-sosial inkişaf vəzifələrinin yerinə yetirilməsinə fəal təsir göstərməlidir;

- gəlirlərin və xərclərin büdcələr arasında hədləndirilməsi zamanı büdcələrarası tənzimləmə təmin edilməli və müvafiq dövlət hakimiyyəti və yerli idarəetmə orqanlarının funksiyası və vəzifələri maliyyə vəsaiti ilə təmin edilməlidir;
- hər bir büdcə həlqəsi müvafiq inzibati-ərazi qurumunun (rayonun, şəhərin) iqtisadi inkişafına uyğun olaraq artan gəlir mənbələri hesabına təmin edilməlidir;
- hər bir büdcə həlqəsi onun xərcləri səviyyəsində maliyyə vəsaiti ilə təmin olunmalı və büdcələrin balanslaşdırılması təmin edilməlidir;
- dövlət büdcəsinin gəlirləri planının yerinə yetirilməsində yerli hakimiyyət və yerli özünüidarə orqanlarının məsuliyyəti və marağı gücləndirilməlidir. Bu məqsədlə nail olmaq üçün dövlət büdcəsinin gəlirlərindən aşağı büdcə həlqələrinə ayırma normativləri müəyyən edilməlidir.

"Büdcə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanunu və növbəti maliyyə ili üçün Azərbaycan Respublikasının hər il qəbul etdiyi "Dövlət büdcəsi haqqında" Qanunla dövlət büdcəsinin gəlirləri müvafiq normativlərlə:

- dövlət büdcəsinin mərkəzləşdirilmiş gəlirləri
- dövlət büdcəsinin yerli gəlirləri arasında bölüşdürülür.

Azərbaycan Respublikasının 2013-cü il dövlət büdcəsinin mərkəzləşdirilmiş gəlirləri aşağıdakı mənbələrdən göstərilən normativlər üzrə ayırmalar hesabına formalaşmışdır:

Cədvəl 2.2.

Gəlir mənbələri	Ayrımlar
Bakı şəhəri üzrə gəlirlərdən (“Avtomobil Yolları” Məqsədli Büdcə Fondunun gəlirlərindən başqa)	96.37%
aşağıdakı mənbələr üzrə daxilolmalardan: Gömrük rüsumların, Azərbaycan Respublikasının ərazisinə malların idxalına görə əlavə dəyər vergisi və aksiz (Naxçıvan Muxtar Respublikasının gömrük orqanları tərəfindən toplamlarından başqa), dövlət əmlakının, özəlləşdirilən dövlət müəssisə və obyektlərinin altındakı torpaqların icarəyə verilməsindən daxilolmalar, xarici dövlətlərin hökumətlərinə verilmiş kreditlər üzrə daxilolmalar, səhmlərində dövlətin payı olan müəssisələrdən alınan dividendlər, Azərbaycan Respublikasının dövlət zəmanəti ilə kredit təşkilatlarından alınmış kreditlər üzrə daxilolmalar, vahid xəzinə hesabının qalığının (sərbəst qalığın) idarəetməyə verilməsindən daxilolmalar, Dövlət Neft Fondundan daxilolmalar, aksiz markalarının satışından daxilolmalar, dövlət büdcəsindən verilmiş kreditlər üzrə daxilolmalar, "Dövlət zəmanəti ilə alınan borcların Təminat Fondu"na bərpa edilməsi üzrə daxilolmalar, “Avtomobil Yolları” Məqsədli Büdcə Fondunun gəlirləri	100,0%

2013-cü ildə dövlət büdcəsinin mərkəzləşdirilmiş gəlirləri 18,5 milyard manat, yerli gəlirləri isə 696,6 milyon manat məbləğində təsdiq edilmişdir ki, bu da dövlət büdcəsinin cəmi gəlirlərinin müvafiq olaraq 93,4 və 3,6 faizini təşkil etmişdir.

Azərbaycan Respublikasının şəhər və rayonlarının yerli gəlirlərinə 2013-cü ilin dövlət büdcəsindən aşağıdakı gəlirlər aid edilmişdir:

- Bakı şəhəri üzrə (“Avtomobil Yolları” Məqsədli Büdcə Fonduna aid edilənlərdən başqa) – Bakı şəhəri üzrə gəlirlərin 3,63 faizi;
- Digər şəhər və rayonlar üzrə (“Avtomobil Yolları” Məqsədli Büdcə Fonduna aid edilənlərdən başqa) – müvafiq şəhər və rayonlar üzrə gəlirlərin 100 faizi, habelə şəhər və rayonların ərazilərində fəaliyyət

göstərən və mərkəzləşdirilmiş qaydada vergi uçotunda olan vergi ödəyicilərinin hesablanmış vergiləri (hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi istisna olmaqla).

Mərkəzləşdirilmiş gəlirlərin tərkibində Dövlət Neft Fondunun vəsaitindən transfertlər üstünlük təşkil edir. Cədvəl 2.3.-də dövlət büdcəsinin gəlirlərinin 2010-2013-cü illərdə dinamikası göstərilmiş və təhlil edilmişdir.

Cədvəl 2.3.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ DÖVLƏT BÜDCƏSİNİN GƏLİRLƏRİNİN MƏNBƏLƏRİ VƏ STRUKTURU

(mln. manat)

Göstəricilər	2010		2011		2012		2013	
	Məbləğ	%-lə	Məbləğ	%-lə	Məbləğ	%-lə	Məbləğ	%-lə
Fiziki şəxslərin gəlir vergisi	680,0	5,9	690,0	5,7	750,0	4,4	783,0	4,1
Hüquqi şəxslərin mənfəəti (gəlir) vergisi	1416,0	12,3	1210,0	10,0	2250,0	13,2	2279,0	11,9
Əlavə dəyər vergisi	1926,0	16,7	2121,6	17,6	2360,8	13,9	2768,6	14,5
Aksizlər	552,0	4,8	495,0	4,1	533,6	3,1	594,0	3,1
Hüquqi şəxslərin əmlak vergisi	101,0	0,9	102,0	0,9	102,0	0,6	116,0	0,6
Hüquqi şəxslərin torpaq vergisi	35,0	0,3	35,0	0,3	28,0	0,2	31,0	0,2
Yol vergisi	40,5	0,4	36,0	0,3	39,0	0,2	54,0	0,2
Mədən vergisi	130,0	1,1	129,0	1,0	125,2	0,7	121,0	0,6
Sadələşdirilmiş vergi	90,0	0,8	95,0	0,8	110,0	0,7	117,0	0,6
Gömrük rüsumları	213,5	1,9	215,0	1,8	232,0	1,4	285,4	1,5
Dövlət rüsumu	73,0	0,6	85,0	0,7	105,0	0,6	115,0	0,6
Dövlət mülkiyyətində olan torpaqların icarəyə verilməsindən icarə haqqı	4,0	0,03	9,0	0,1	10,5	0,1	11,0	0,1
Vergi olmayan sair gəlirlər	307,9	2,7	332,4	2,8	-	-	394,0	2,1
Dövlət Neft Fondundan daxilolmalar	5915,0	51,4	6480	53,7	9905,0	58,1	11350,0	59,2
Sair daxilolmalar	25,0	0,2	26,0	0,2	486,9	2,9	140,0	0,7
Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin cəmi	11505,0	100	12061,0	100	17038,0	100	19159,0	100,0

Hüquqi şəxslərin mənfəət (gəlir) vergisi 2010-2013-cü illərdə 10,0 faizdən 13,2 faiz həddində olmuşdur. Bütçə gəlirlərinin vergi daxilolmalarında xüsusi çəki etibarilə əlavə dəyər vergisi hazırda 1-ci yerdədir. Belə ki, 2010-cu ildə əlavə dəyər vergisi 1926,0 mln. manat olmaqla bütçə gəlirlərinin 16,7 faizini təşkil etmişdir. ƏDV-nin bütçə gəlirlərində xüsusi çəkisinin dinamikası artmağa doğru meyl etmişdir, yəni 2011-ci ildə bu nisbət 17,6 faiz, 2012-ci ildə 13,9 faiz təşkil etmişdirsə, 2013-cü ildə 14,5 faizə yüksəlmişdir.

Fiziki şəxslərdən alınan gəlir vergisi bütçə gəlirlərində xüsusi çəki etibarilə 3-cü yerdə olmuşdur. Fiziki şəxslərdən gəlir vergisi 2010-cu ildə 580,0 mln. manat və ya bütçə gəlirlərinin 5,9 faizini təşkil etmişdir. 2011-ci ildə 5,7 faiz olmuş və 2012-ci ildə 750,0 mln.manat və ya 4,4 faiz, 2013-cü ildə 783,0 mln.manat və ya 4,1 faiz təşkil etmişdir.

Aksizli məhsulların realizasiyası hesabına bütçəyə daxil olan aksizlərin də məbləği son illərdə xeyli artmışdır. Aksizlərin dinamikasını nəzərdən keçirəndə aydın olur ki, 2010-2013-cü illərdə onun xüsusi çəkisi azalmışdır. Belə ki, aksizlərin bütçə gəlirlərində xüsusi çəkisi 2010-cu ildə 4,1 faiz olmuşdur və 2013-cü ildə isə 3,1 faizə enmişdir. Lakin aksizlərin mütləq məbləği 2010-cu ildəki 552,0 mln. manata qarşı 2013-ci ildə 594,0 mln. manata çatmışdır, yəni 7,6 faiz artmışdır.

Gömrük rüsumları formasında bütçəyə daxil olan vəsait 2010-cu ildə 213,5 mln. manat və ya bütçə gəlirlərinin 1,9 faizini təşkil etmişdir. Gömrük rüsumlarının bütçə gəlirlərində xüsusi çəkisi 2013-cü ildə 1,5 faizə enmişdir.

2010-cu ildə mədən vergisi bütçə gəlirlərinin 1,1 faizini təşkil etməklə 130,0 mln. manat olmuşdur. Mədən vergisi 2011-ci ildə 129 mln.manat və ya bütçə gəlirlərinin 1 faizini təşkil etmiş, 2013-cü ildə isə 121,0 mln.manat və ya 0,6 faiz təşkil etmişdir.

Hüquqi şəxslərdən alınan əmlak vergisi bütçə gəlirlərində müvafiq olaraq 2010-cu ildə 101,0 mln. manat və ya bütçə gəlirlərinin 0,9 faizinə bərabər olmuşdur. 2012-2013-cü illərdə bu gəlir növü 0,6 faiz təşkil etmişdir.

Torpaq vergisi bütçə gəlirlərində 0,3 faiz olmaqla 2010-cu ildə 35 mln. Manat, 2011-ci ildə isə yenə də 35 mln. manat həcmində olmuş və 2012-ci ildə

28,0 mln. manat və 2013-cü ildə 54,0 mln. manat olmalqə müvafiq olaraq bədcə gəlirlərinin 0,2 faizinə bərabər olmuşdur.

Vergi qanunvericiliyində edilmiş dəyişikliklər əsasən 2010-cu il yanvarın 1-dən etibarən hüquqi şəxslərin mənfəət vergisinin dərəcəsi 22%-dən 20%-ə endirilib. Mənfəət vergisinin dərəcəsinin aşağı salınması fonunda belə artım hasilatın pay bölgüsü sazişləri əsasında fəaliyyət göstərən şirkətlərin növbəti ildən mənfəətlə işləmələri, xam neft və neft məhsullarının qiymətlərinin yüksək olması, neft sazişləri üzrə fəaliyyət göstərən podratçılar və subpodratçılar tərəfindən ödəniləcək vergilərin artması ilə bağlıdır.

Ümumiyyətlə, vergi gəlirlərinin bədcə gəlirləri tərkibində xüsusi çəkisinin son illərdə azalması Dövlət Neft Fondundan bədcəyə ayırma məbləğinin xeyli artması ilə əlaqədar olmuşdur. Əgər 2005-ci ildə vergi gəlirləri bədcə gəlirlərinin 82 faizini təşkil edirdisə, 2008-ci ildə bu nisbət 61,1 faizə enmişdir. Bu da onunla əlaqədar olmuşdur ki, Dövlət Neft Fondundan daxil olan vəsait bədcə gəlirlərində ildən-ilə artmışdır. Belə ki, 2005-ci ildə Dövlət Neft Fondundan bədcəyə daxil olan vəsait 2005-ci ildə cəmi 150 mln. manat və ya bədcə gəlirlərinin 7,3 faizini təşkil edirdisə, 2008-ci ildə isə 3800 mln. manat və ya bədcə gəlirlərinin 35,3 faizini təşkil etmişdir. Dövlət Neft Fondundan bədcəyə daxil olan vəsait 2010-cu ildə 5915 mln. manat (51,4 faiz) olmuşdur. 2012-ci ildə DNF-dan bədcəyə 9905,0 mln. manat daxil olacaq ki, bu da 58,1 faiz, 2013-cü ildə 11350,0 mln. manat və ya 59,2 faiz təşkil edir. Bu isə onu göstərir ki, Ümummillə liderimiz Heydər Əliyevin Neft strategiyası ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına son dərəcə güclə təsir etməklə dövlət bədcəsinin gəlirlərinin sürətlə artmasına səbəb olmuşdur. Bədcə gəlirlərinin artması isə öz növbəsində onun xərclərinin artmasına, sosial-iqtisadi inkişafın sürətlənməsinə əlverişli şərait yaratmış və onun maliyyə təminatını gücləndirmişdir.

Azərbaycan Respublikasında vergi siyasətinin inkişafı, vergi sisteminin təkmilləşdirilməsi və mükəmməl vergi sisteminin formalaşması ölkənin iqtisadi-sosial inkişafı ilə bilavasitə bağlıdır. Vergi siyasəti və vergi sistemi bir tərəfdən iqtisadi inkişafdan asılıdırsa, digər tərəfdən ölkənin iqtisadi-sosial inkişaf

problemlərinin, o cümlədən yoxsulluq səviyyəsinin aşağı salınmasında, işsizlik probleminin həllində, əhalinin sosial müdafiəsinin təmin edilməsində, sosial proqramların maliyyə təminatında əvəzsiz rol oynayır. Həmin vəzifələrin uğurlu həlli büdcə gəlirlərinin artırılmasını tələb edir.

Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən müəyyən edilmiş iqtisadi inkişaf strategiyasına uyğun olaraq son illərdə dövlət büdcəsi və digər iqtisadi alətlər vasitəsilə ölkə iqtisadiyyatının möhkəmlənməsi, özəl sektorun inkişafının stimullaşdırılması, əhalinin maddi durumunun yaxşılaşdırılması sahəsində kompleks tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu inkişaf strategiyasının Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilməsi nəticəsində ölkənin gələcək sosial-iqtisadi inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılmışdır.

Büdcənin gəlirləri – Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi əsasında dövlət hakimiyyət orqanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının sərəncamına vergilər, rüsumlar və digər ödənişlər və daxilolmalar şəklində əvəzsiz (geri qaytarılmamaq şərtlə) daxil olan pul vəsaitləridir.

Büdcə gəlirlərinin formalaşması prosesində maddi istehsal sahəsində yaradılan ÜDM-in bir hissəsi vergilər və digər məcburi ödənişlər formasında dövlət büdcəsinə ödənilir.

Şəhər və rayonların yerli gəlirlərinə aşağıdakılar verilmişdir.

Bakı şəhəri üzrə (“Avtomobil Yolları” Məqsədli büdcə Fonduna aid edilənlərdən başqa) – Bakı şəhəri üzrə gəlirlərin 3,63 faizi;

Digər şəhər və rayonlar üzrə (“Avtomobil Yolları” Məqsədli büdcə Fonduna aid edilənlərdən başqa) – müvafiq şəhər və rayonlar üzrə gəlirlərin 100 faizi, habelə şəhər və rayonların ərazilərində fəaliyyət göstərən və mərkəzləşdirilmiş qaydada vergi uçotunda olan vergi ödəyicilərinin hesablanmış vergiləri (hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi istisna olmaqla).

Ölkənin iqtisadi inkişaf sürətləndikcə vergilər və digər zəruri ödənişlər formasında büdcə gəlirləri də ildən ilə artır ki, bu da onun xərclərinin maliyyə təminatını daha da gücləndirir.

2.3. Yerli (bələdiyyə) büdcələrin gəlirlərinin formalaşması

“Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununa uyğun olaraq, yerli büdcə bələdiyyə statusuna uyğun olaraq özünüidarəetmə prinsiplərini reallaşdırmaq, bələdiyyələrin Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunları ilə müəyyənləşdirilmiş səlahiyyətlərini həyata keçirmək üçün formalaşan və istifadə olunan maliyyə vəsaitidir.

Yerli özünüidarəetmə dedikdə, yerli özünüidarəetmə orqanlarının qanun çərçivəsində, məsuliyyəti öz üzərinə götürərək, əhalinin mənafeyi naminə dövlət işlərinin böyük bir hissəsini nizama salmaq, onu idarə etmək hüququ və real bacarığı başa düşülür. Yerli özünüidarəetmə orqanları bələdiyyələr formasında formalaşır.

Bələdiyyə - qanunla müəyyən olunmuş ərazi hüdudları daxilində yerli özünüidarəetmə formasıdır. Bələdiyyə maliyyəsinin mənbəyini bələdiyyə əmlakı, bələdiyyə torpaqları, yerli büdcə və büdcədənəkar fondlar, yerli özünüidarəetmə orqanlarına mənsub dövlət və bələdiyyə qiymətli kağızları, bələdiyyənin istehsal, xidmət və digər iqtisadi fəaliyyəti təşkil edir. Bələdiyyənin maliyyə vəsaitinin formalaşması və istifadəsi özünüidarəetmə, müstəqillik, aşkarlıq və yerli mənafehin Respublika mənafeyi ilə uzlaşması prinsiplərinə əsaslanır. Bələdiyyələrin maliyyəsinin formalaşması və istifadəsi ilə əlaqədar yaranan münasibətlər Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə, "Büdcə sistemi haqqında", "Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında", "Bələdiyyələrin statusu haqqında", "Yerli (bələdiyyə) vergilər və ödənişlər haqqında " Azərbaycan Respublikasının qanunları və digər normativ-hüquqi aktlar ilə tənzimlənir.

Yerli büdcə bələdiyyə statusuna uyğun olaraq özünüidarəetmə prinsiplərini reallaşdırmaq, qanunla müəyyənləşdirilmiş bələdiyyə səlahiyyətlərini həyata keçirmək üçün formalaşan və istifadə olunan maliyyə vəsaiti olub, dövlət büdcəsinin tərkib hissəsi deyil. Yerli büdcənin öz mədaxil mənbələrinin və bələdiyyənin yerli büdcə vəsaitinə sərəncam vermək barədə və yerli büdcənin tənzimlənməsi prosesində dövlət büdcəsindən vəsait almaq hüququ vardır. Bələdiyyə yerli büdcəni iqtisadi qanunların tələblərinə uyğun müstəqil olaraq tərtib,

müzakirə, təsdiq, icra və onun icrasına nəzarət edir. Yerli vergi və ödənişlərin müəyyən edilməsi, yerli büdcənin və onun icrası haqqında hesabatların təsdiq edilməsi, yerli büdcənin maliyyə ilinin sonuna qalan qalığı haqqında sərəncam verilməsi hüququna malikdir. Bu hüquqlar bir neçə qanunvericilik aktları ilə tənzimlənir:

- Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 144-cü və 145-ci maddələrinə əsasən bələdiyyələrin səlahiyyətinə yerli vergi və ödənişlərin müəyyən edilməsi, yerli büdcənin və onun icrası haqqında hesabatların təsdiq edilməsi daxildir.

- Azərbaycan Respublikasının "Büdcə sistemi haqqında" qanunu yerli büdcələrin tərtibi və icrasını tənzimləyir.

- Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi vergilər qrupunu, rüsum və ödənişləri müəyyən edir.

- "Bələdiyyələrin statusu haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununun IV fəslinə görə yerli özünüidarəetmə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ilə müəyyənləşdirilmiş müddələrin məhdudlaşdırılmasını qadağan edir.

- "Bələdiyyə maliyyəsinin əsasları haqqında" Azərbaycan Respublikasının Qanununda yerli büdcələrin müstəqilliyi öz mədaxil mənbələrinin olması və bələdiyyənin yerli büdcənin vəsait barədə sərəncam vermək müstəsna hüququ ilə təmin edilir.

Yerli büdcələr aşağıdakı funksiyaları həyata keçirir:

- yerli bəldiyyə orqanlarının fəaliyyətinin maliyyə təminatı olan pul fondlarının yaradılması

- bu fondları təsərrüfatın müxtəlif sahələri arasında bölgüsü və istifadə edilməsi

- bu orqanların tabeçiliyində olan müəssisə, idarə və təşkilatların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinə nəzarət.

Yerli özünüidarəetmə orqanlarının müstəqil fəaliyyəti üçün onun öz müstəqil büdcəsi yaradılır. Bu yerli büdcənin gəlirləri aşağıdakı mənbələr hesabına formalaşır:

1) Azərbaycan Respublikasının "Vergi Məcəlləsi"ndə nəzərdə tutulmuş yerli vergilər (bələdiyyə vergiləri)

1. fiziki şəxslərdən torpaq vergisi;
 2. fiziki şəxslərdən əmlak vergisi;
 3. yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədəni vergisi;
 4. bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatlardan mənfəət vergisi;
- 2) Yerli ödənişlərin tərkibi aşağıdakılardır:

1. Bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaqlarda, binalarda və digər obyektlərdə (divar) reklam yerləşdirilməsi və yayımı üçün ödəniş.

2. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq bələdiyyə mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi, kirayə və istifadəyə verilməsindən daxil olan ödəniş.

3. Bələdiyyə tərəfindən xüsusi ayrılmış torpaq sahələrində stasionar və ya səyyar ticarət, ictimai iaşə və digər xidmətlərə görə ödəniş.

4. Bələdiyyə ərazisində mehmanxana, stasionar-kurort və turizm xidmətləri göstərən şəxslərdən alınan ödəniş. Bu ödəniş hər bir şəxs üçün sutkada şərti maliyyə vahidinin 1 misindən çox olmamaqla müəyyən edilir.

Ümumiyyətlə, yerli büdcələrin daima vəsaitlərinin artırılmasına ehtiyacı olmaları şübhəsizdir. Azərbaycan Respublikasında yerli büdcələrə daxil olan gəlirlər 2 qrupa bölünür:

- Birincisi, daimi olaraq yerli büdcələrə verilmiş vergilər. Bunlar təhkim edilmiş gəlirlər adlanır.

Təhkim edilmiş gəlirlər - hər bir inzibati ərazi qurumunun (rayon, şəhər) ərazisinə daxil olan və daimi olaraq tam və ya qismən (faiz norması ilə) həmin büdcələrə aid edilən gəlirlər aiddir.

1. Fiziki şəxslərdən, o cümlədən sahibkarlıq faliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxslərdən gəlir vergisi;
2. Fiziki şəxslərdən torpaq vergisi;
3. Fiziki şəxslərdən əmlak vergisi;
4. Yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədəni vergisi;

5. Yerli (bələdiyyə) mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatların vergisi;
6. Dövlət rüsumu;
7. Birdəfəlik rüsum;
8. Pərakəndə ticarət, ictimai iaşə və məişət xidməti sahəsində fəaliyyətin gəlirindən vergi;
9. Patent verilməsi ilə əlaqədar daxilolmalar;
10. Küçə (divar) reklamının yerləşdirilməsi və yayımı üçün ödəniş;
11. Kurort rüsumu, mehmanxana rüsumu, avtomobillərin dayanacaqları üçün rüsum və qanunla müəyyən edilən digər yerli vergi və ödənişlər;
12. Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq bələdiyyə əmlakının özəlləşdirilməsindən və icarəyə verilməsindən gəlirlər, lotoreyalardan daxil olan vəsait, habelə bələdiyyələrin fəaliyyətindən əldə edilən digər gəlirlər;
13. Fiziki və hüquqi şəxslərin, beynəlxalq təşkilatların və fondların maliyyə yardımları və qrantları;
14. Dövlət əhəmiyyətli tədbirlərin və dövlət orqanlarının qərarları nəticəsində yaranan xərclərin ödənilməsi üçün maliyyə vəsaiti;
15. Digər rüsumlar və ödənişlər;
 - İkincisi, ümumrespublika vergilərindən verilən ayırmalar. Respublika büdcəsinə daxil olan vergilərdən yerli büdcələrə verilən ayırmalar. Yerli büdcələrə daimi verilmiş təhkim edilmiş gəlirlər həmin büdcələrin xərc hissəsində nəzərdə tutulmuş məqsədlərin maliyyələşdirilməsi üçün kifayət etmədiyinə görə dövlət büdcəsinin gəlirlərindən onlara ayırmalar verilir. Respublika büdcəsinə daxil olan vergilərdən yerli büdcələrə verilən ayırma normaları hər il Respublika büdcəsi təsdiq edilərkən təyin edilir. Yerli (bələdiyyə) büdcələrə həmin ərazilər üzrə daxil olan dövlət vergilərindən ayırmalara nizamlasdırıcı gəlirlər deyilir. Nizamlasdırıcı gəlirlər yerli büdcələrin xərcləri ilə təhkim edilmiş gəlirləri arasında fərqi ödəmək üçün tətbiq edilir. Nizamlasdırıcı gəlirlər aşağıdakı vergilər hesabına formalaşır.
 1. Mənfəət vergisi;
 2. Əlavə dəyər vergisi (Respublika ərazisinə gətirilən mallara ƏDV-dən başqa);

3. Aksiz vergisi (Respublika ərazisinə gətirilən mallara aksiz vergisindən başqa);

4. Hüquqi şəxslərdən torpaq vergisi;

5. Hüquqi şəxslərdən əmlak vergisi;

6. Mədən vergisi;

7. Dövlət qanunvericiliyində nəzərdə tutulmuş sair vergi və gəlirlər;

8. Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən verilən dotasiya və subvensiyalar;

Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin göstərilən nizamlaşdırıcı gəlirlərdən maksimum, yəni, 100% ayırma verməklə aşağı büdcələrin məxarici vəsaitlə təmin edilmirsə, onda həmin büdcələri nizamlaşdırmaq (balanslaşdırmaq) üçün Respublika dövlət büdcəsindən onlara dotasiya, subvensiya və subsidiyalar verilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, gəlirlər büdcə həlqələri arasında bölüşdürülərkən büdcələrin mədaxil və məxaricini nizamlaşdırmaq üçün tətbiq edilən metodlardan ən səmərəlisi dövlət vergi və gəlirlərdən ayırmaların verilməsi qaydasıdır. Çünki dövlət büdcəsinə daxil olan gəlirlər planın yerinə yetirilməsi dərəcəsiindən asılı olaraq inzibati-ərazi vahidlərinin büdcələrinə ayırmalar verilir. Bu baxımdan dövlət büdcəsinə daxil olan gəlirdən yerli büdcələrə ayırmaların təyin edilməsi daha məqsədəuyğundur. Respublika büdcəsinin gəlirlərindən verilən ayırmaları qısa şəkildə göstərsək:

- ƏDV-dən ayırma;
- Mənfəət vergisindən ayırma;
- Sair vergi və rüsumlardan ayırmalar;

Lakin yerli büdcələrə dövlət gəlirlərindən maksimum normalarla ayırma verməklə həmin büdcələrin mədaxil-məxarici balanslaşdırılmırsa, onda dotasiya və ya subsidiya (subvensiya) qaydasında dövlət büdcəsindən onlara ayırma verilir və beləliklə, yerli büdcələr nizamlaşdırılır.

FƏSİL III. XƏRCLƏRİN BÜDCƏ SƏVİYYƏLƏRİ ARASINDA BÖLGÜSÜ VƏ BÜDCƏLƏRARASI MÜNASİBƏTLƏRİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

3.1. Dövlət büdcəsi xərclərinin təsnifatı və əsas istiqamətləri

"Büdcə sistemi haqqında" Azərbaycan Respublikasının qanununda göstəriləyi kimi büdcə xərcləri dövlətin və yerli özünüidarəetmə orqanlarının vəzifə və funksiyalarının yerinə yetirilməsinə yönəldilən pul vəsaitidir. Dövlət büdcəsinin xərcləri - dövlətin pul vəsaiti fondunun yaradılması və onun sahə, məqsədli və ərazi təyinatı üzrə istifadəsilə əlaqədar əmələ gələn iqtisadi münasibətləri ifadə edir. Büdcə xərclərinin iqtisadi mahiyyəti onun növlərində təzahür edir. Xərclərin hər bir növü keyfiyyət və miqdar xarakteristikalarına malikdir. Büdcə xərclərinin növləri bir sıra amillərlə - dövlətin təbiəti və funksiyaları ilə, ölkənin sosial - iqtisadi inkişaf səviyyəsilə, büdcənin xalq təsərrüfatı ilə əlaqəsinin genişliyi, dövlətin inzibati - ərazi quruculuğu və s. ilə müəyyən edilir. Bu amillərin əlaqələndirilməsi sosial - iqtisadi inkişafın müəyyən mərhələsində bu və ya digər dövlətin büdcə xərcləri sistemini formalaşdırır və onun əsas istiqamətlərini müəyyən edir.

İqtisadi məzmunundan asılı olaraq büdcə xərcləri əsaslı və cari xərclərindən ibarətdir.

Cari xərclər dövlət hakimiyyəti orqanlarının, yerli özünüidarəetmə orqanlarının, büdcə idarələrinin cari fəaliyyətini təmin etmək, habelə başqa büdcələrə və iqtisadiyyatın ayrı - ayrı sahələrinə dotasiya, subsidiya və subvensiya, qrantlar formasında yardım etmək və s. üçün nəzərdə tutulur. Cari xərclərə malların (işlərin və xidmətlərin) satın alınması, əmək haqqı, əmək haqqına üstəlik, Dövlət Sosial Müdafiə fonduna ayırmalar, daxili və xarici dövlət borcları üzrə ödənişlər və əsaslı xərclərə aid edilməyən digər büdcə xərcləri daxildir.

Əsaslı xərclər büdcə xərclərinin bir hissəsi olmaqla innovasiya və investisiya fəaliyyətinin maliyyələşdirilməsinə yönəldilir. Bu xərclərə aşağıdakılar aiddir:

- İnvestisiya proqramına əsasən fəaliyyətdə olan və ya yeni yaradılan strukturlara investisiya xərcləri;
- Hüquqi şəxslərə investisiya məqsədləri üçün büdcə krediti şəklində verilən vəsaitlər;
- Əsaslı (bərpa) təmir işləri və geniş təkrar istehsalla bağlı digər xərclər;
- Azərbaycan Respublikasının və bələdiyyə qurumlarının mülkiyyəti olan əmlakın yaradılması və inkişafı ilə əlaqədar xərclər;
- Azərbaycan Respublikası büdcə xərclərinin iqtisadi təsnifatına uyğun olaraq digər əsaslı xərclər.

Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti 6 oktyabr 2004-cü il tarixli qərarı ilə "Azərbaycan Respublikasının vahid büdcə təsnifatı"nı təsdiq etmişdir. Vahid büdcə təsnifatına uyğun olaraq büdcə xərclərinin təsnifatı aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir: *xərclərin funksional, iqtisadi və inzibati təsnifatı*.

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsi xərclərinin funksional təsnifatı dövlətin əsas funksiyalarının yerinə yetirilməsinə istiqamətləndirilmiş maliyyəni əks etdirən müxtəlif səviyyələrdə büdcə xərclərinin qruplaşdırılmasıdır və dövlətin əsas funksiyalarının yerinə yetirilməsinə yönəldilən büdcə vəsaitlərini, o cümlədən Azərbaycan Respublikası dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanlarının qəbul etdikləri normativ hüquqi aktların həyata keçirilməsinin maliyyələşdirilməsini, hakimiyyətin digər səviyyələrinə verilən ayrı -ayrı dövlət səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinin maliyyələşdirilməsini özündə əks etdirir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinin funksional təsnifatının birinci səviyyəsi dövlətin funksiyalarının yerinə yetirilməsinə büdcə vəsaitlərinin xərclənməsini müəyyən edən bölmə aid edilir.

Bu təsnifatın birinci səviyyəsi aşağıdakı bölmələri əhatə edir:

1. Ümumi dövlət xidmətləri xərcləri;
2. Müdafiə xərcləri;
3. Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq - mühafizə, təhlükəsizlik orqanlarının və prokurorluğun saxlanması xərcləri;
4. Təhsil xərcləri;

5. Səhiyyə xərcləri;
6. Sosial - müdafiə və sosial - təminat xərcləri;
7. Mədəniyyət, incəsənət, KİV, bədən tərbiyəsi və din sahəsində fəaliyyətə çəkilən xərclər;
8. Mənzil - kommunal təsərrüfatı xərcləri;
9. Yanacaq və enerji kompleksi xərcləri;
10. Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq təsərrüfatı xərcləri;
11. Sənaye, tikinti və faydalı qazıntılar üzrə xərclər;
12. Nəqliyyat və rabitə xərcləri;
13. İqtisadi fəaliyyət xərcləri;
14. Əsas bölmələrə aid edilməyən xidmətlər üzrə xərclər.

Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi xərclərinin iqtisadi təsnifatı iqtisadi məzmununa görə bütün səviyyəli büdcələrin xərclərinin qruplaşdırılmasıdır. Təsnifat aşağıdakı xərc maddələrini təşkil edir:

- Əməyin ödənişi, malların alınması və xidmətlərin haqqının ödənilməsi;
- Faizlər üzrə ödənişlər;
- Subsidiyalar və cari ödənişlər;
- Əsaslı fondlara əsaslı vəsait qoyuluşu;
- Dövlət ehtiyatlarının yaradılması;
- Torpaq və qeyri - maddi aktivlərin alınması;
- Əsaslı ödənişlər;
- Ölkə daxilində qaytarılan məbləğ çıxıldıqdan sonra kreditlərin verilməsi;
- Xaricə qaytarılan məbləğ çıxıldıqdan sonra kreditlərin verilməsi;

Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsi xərclərinin inzibati fəaliyyət üzrə təsnifatı dövlət büdcəsinin birbaşa büdcə vəsaitlərinin bölüşdürülməsini əks etdirən xərclərin qruplaşdırılmasıdır.

Bu təsnifat konkret olaraq büdcə vəsaitləri alan təşkilatların siyahısı qeyd olunur. İlk növbədə qanunvericilik orqanları göstərilir:

- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Administrasiyası;
- Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti;

- Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi;
- Azərbaycan Respublikasının Müdafiə Nazirliyi;
- Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi;
- Azərbaycan Respublikasının Daxili İşlər Nazirliyi;
- Azərbaycan Respublikasının Ədliyyə Nazirliyi;
- Azərbaycan Respublikası Ali Attestasiya Komissiyası;
- Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi;
- Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyi;
- Azərbaycan Respublikası Vergilər Nazirliyi;
- Azərbaycan Respublikasının İqtisadiyyat və Sənaye Nazirliyi;
- Azərbaycan Respublikasının Səhiyyə Nazirliyi;
- Azərbaycan Respublikası Prokurorluğu;
- Azərbaycan Respublikası Dövlət Gömrük Komitəsi;
- Büdcədən kənar fondlar və s.

Yeni şəraitində ayrı - ayrı sahələrin, ərazilərin, dövlət investisiya proqramının, iqtisadiyyatın dövlət sektorunun maliyyələşdirilməsi öz əhəmiyyətini saxlamaqda davam edir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcə sisteminin bütün həlqələrinin xərc hissəsində icra hakimiyyəti orqanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının ehtiyat fondu yaradılır. Dövlət büdcəsində ehtiyat fondunun həcmi növbəti büdcə ilinin gəlirlərinin 5%-dən artıq olmamalıdır. Ehtiyat fondunun vəsaiti büdcədə nəzərdə tutulmayan xərclərin maliyyələşdirilməsinə və fəvqəladə hallar üçün istifadə edilir.

Yuxarıda qeyd edilən büdcə xərclərinin funksional təsnifatının mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu cür təsnifat ictimai həyatın müxtəlif sahələrində dövlətin fəaliyyətini əks etdirir. Hər bir qrup xərclər inzibati əlamətlərinə görə bölünür. İnzibati təsnifləşdirmə büdcə təxsisatı alan müvafiq Nazirlikləri, digər dövlət idarələrini və hüquqi şəxsləri seçməyə imkan verir. Büdcə xərclərinin bu cür təsnifləşdirilməsi idarəetmə sistemindəki dəyişikliklə əlaqədar xərclərin strukturunda baş verən dəyişiklikləri özündə əks etdirir.

Məqsədli təyinatına, yəni konkret xərc növlərinə görə büdcə xərclərinin təsnifləşdirilməsi, büdcə xərclərindən səmərəli istifadə edilməsi üçün şərait yaradır və büdcə vəsaitinin istifadəsi üzərində səmərəli və təsirli nəzarəti təmin edir.

Xərclərin ərazi üzrə təsnifləşdirilməsi Azərbaycan Respublikasında dövlət idarəetmə səviyyəsinə uyğun olaraq büdcə xərcləri - dövlət büdcəsi xərclərinə, Naxçıvan MR-sı büdcə xərclərinə və yerli büdcə xərclərinə bölünür.

Büdcə xərcləri büdcədən maliyyələşdirmə vasitəsilə həyata keçirilir. Büdcə maliyyələşdirilməsi müəyyən prinsiplərə əsaslanır. Büdcədən maliyyələşdirmənin prinsipləri büdcə maliyyələşdirilməsinin səmərəli təşkilində əhəmiyyətli rol oynayır. Bu prinsiplər aşağıdakılardır:

1) Minimum məsrəflərlə maksimum səmərə əldə etmək;

Büdcə vəsaiti yalnız onların istifadəsindən daha çox nəticə əldə edilməsi təmin edildiyi şəraitdə sərf edilməlidir. Bu səmərə bir tərəfdən ölkənin inkişafının sosial -iqtisadi vəzifələrinin həllində və digər tərəfdən isə büdcə vəsaitinin istifadə edilməsi nəticəsində gəlirlərin artması hesabına pul vəsaitinin büdcəyə əks axınında ifadə olunma bilər.

2) Büdcə vəsaitinin istifadəsinin məqsədli xarakteri;

Hüquqi şəxs yalnız təsdiq edilmiş büdcə əsasında, həm də əvvəlcədən müəyyən edilmiş məqsədə görə büdcədən vəsait ala bilər. Bu prinsipə ciddi əməl edilməsi büdcə vəsaitinin qeyri - səmərəli istifadə edilməsinin qarşısını alır.

3) Büdcədən əvvəl buraxılmış təxsisatın istifadəsini nəzərə almaqla istehsal və digər göstəricilərin yerinə yetirilməsi müqabilində verilməsi;

Büdcə maliyyələşdirilməsinin iqtisadi göstəricilərinin yerinə yetirilməsindən asılılığı maliyyə orqanlarına müəssisə, təşkilat və idarələrin fəaliyyətinə təsirli və səmərəli nəzarət həyata keçirməyə imkan verir.

4) Büdcə vəsaitinin qaytarılmazlığı;

Vəsaitin verilməsi onun dövlət büdcəsinə qaytarılması şərtini nəzərdə tutmur.

5) Büdcə təxsisatının ödənişsiz olması;

Büdcə vəsaitinin ayrılması dövlətə hər hansı bir şəkildə faiz və ya digər ödəniş formasında gəlir nəzərdə tutmur.

Büdcədən maliyyələşdirmənin forma və metodları. Büdcə təxsisatı təcrübəsində büdcədən maliyyələşdirmənin iki metodundan istifadə edilir:

- "Netto büdcə" sistemi üzrə maliyyələşdirmə. Pul vəsaitinin təqdim edilməsinin bu üsulu onunla xarakterizə edilir ki, büdcə təxsisatı təsdiq edilmiş büdcədə nəzərdə tutulmuş məsrəflərə ayrılır.

- "Brutto büdcə" sistemi üzrə maliyyələşdirmə. Bu sistem tamamilə büdcə maliyyələşdirməsində olan müəssisə və təşkilatlar üçün tətbiq edilir. Bu halda büdcə təxsisatı bütün xərclərə, yəni istər cari və istərsə də büdcə təşkilatının fəaliyyətinin genişləndirilməsilə əlaqədar məqsədlərə ayrılır.

Büdcə maliyyələşdirilməsinin mühüm elementi büdcədən vəsaitin verilməsi metodlarıdır. Bu metodların köməyi ilə maliyyə orqanları tərəfindən büdcədə nəzərdə tutulmuş tədbirlər pul vəsaiti ilə təmin edilir, maliyyə resursların bölüşdürülməsində mövcud proporsiyalar tənzimlənir.

Büdcə vəsaiti nazirliklərə, idarə və müəssisələrə istehsalın genişləndirilməsinə əlaqədar xərclərə (kapital qoyuluşu), sadə təkrar istehsalın təmin edilməsinə (subsidiya, dotasiya və transfertlər), əmliyyat və s. məqsədlərə verilir. Xalq təsərrüfatının maliyyələşdirilməsinə xərclər nazirlik, idarə və müəssisələr üzrə planlaşdırılır və eyni zamanda məqsədli təyinatı üzrə nəzərdə tutulur.

Büdcə vəsaitinin xeyli hissəsi xalq təsərrüfatının üstün sahələrinə ayrılır ki, buna da yanacaq sənayesi, energetika, kənd təsərrüfatı, nəqliyyat və s. sahələri aid etmək olar.

Büdcə vəsaitinin məqsədli istifadəsi baxımından iqtisadiyyatın inkişafı üçün kapital qoyuluşunun maliyyələşdirilməsi xərcləri daha böyük əhəmiyyət kəsb edir. Kapital qoyuluşunun maliyyələşdirilməsi istehsal və qeyri-istehsal təyinatlı yeni əsas fondların yaradılması və fəaliyyətdə olan fondların genişləndirilməsinə pul vəsaitinin verilməsidir.

Xalq təsərrüfatının maliyyələşdirilməsi xərclərinin mühüm istiqaməti hüquqi şəxslərə müxtəlif subsidiyaların, dotasiya və subvensiyaların ödənilməsidir. Bu vəsaitlər dövlət, bələdiyyə və özəl müəssisələrin müxtəlif cari xərclərini və

zərərini örtmək üçün ayrılır. Vəsaitin əsas hissəsi energetikaya, iqtisadiyyatın digər sahələrinə yönəldilir.

Sosial ehtiyaclara xərclər dövlətin sosial funksiyalarını yerinə yetirilməsi ilə əlaqədardır. Bu xərclər aşağıdakı əsas qruplara bölünür:

- 1) Təhsilə;
- 2) Mədəniyyət, informasiya vasitələrinə;
- 3) Kütləvi informasiya vasitələrinə;
- 4) Səhiyyə və bədən tərbiyəsi;
- 5) Sosial siyasətə.

Sosial ehtiyaclara xərclər smeta planlaşdırılması prinsipi əsasında müəyyən edilir. Bütçə təşkilatlarının smetaları üzrə xərclərin hesablanması əsasında onların fəaliyyət göstəricilərinin (şagirdlərin, tədris qruplarının, siniflərinin sayı, çarpayılardan sayı və s.) həcmi, təşkilatın il ərzində fəaliyyət müddəti və maliyyə normaları təşkil edir.

Bütçə vəsaitinin xərclənməsinin əsas prinsipi - onların təyinatı və vaxtına görə ciddi nizamla salınmasıdır. Bütçə təşkilatlarının pul vəsaitini smeta nəzərdə tutulmayan məqsədlərə istifadə etməyə hüququ yoxdur. Xərclər smetası bütçə təşkilatının maliyyə planıdır. Smeta bütçə təşkilatının saxlanması üçün bütçədən ayrılan vəsaitin illik məbləğini, rüblük bölgüsünü və məqsədli təyinatını əks etdirir. Bütçə vəsaitlərinin verilməsi aşağıdakı formalarda həyata keçirilir:

- Bütçə idarələrinin saxlanması xərcləri;
- Dövlət və bələdiyyə sazişləri üzrə və hüquqi şəxslərin istehsal etdikləri məhsulların, yerinə yetirdikləri iş və xidmətlərin ödənilməsinə xərclər;
- Əhaliyə ödənişlər, yəni, Azərbaycan Respublikasının və Naxçıvan MR-nın qanunvericiliyi və yerli özünüidarəetmə orqanlarının hüquqi aktları ilə məcburi ödənişlərin verilməsi xərcləri;
- Dövlət hakimiyyəti orqanlarının qəbul etdikləri qərarlar əsasında bütçə xərclərinin artırılmasına və ya bütçə gəlirlərinin azalmasına gətirib çıxaran əlavə xərclərin kompensasiya edilməsi üçün təxsisatlar;

- Hüquqi şəxslərə büdcə kreditləri (vergi kreditləri, vergilərin, ödənişlərin və digər öhdəliklərin ödənilməsi üzrə müddətin və möhlət verilməsi də daxil olmaqla);
- Fəaliyyətdə olan və yeni yaradılan hüquqi şəxslərin nizamnamə kapitalına investisiyalar;
- Azərbaycan Respublikasının büdcə sisteminin müxtəlif səviyyəli büdcələrinə, büdcədənənar dövlət fondlarına verilən ssudalar, subsidiyalar, dotasiyalar və subvensiyalar;
- Xarici ölkələrə kreditlər;
- Borc öhdəlikləri, o cümlədən dövlət borclarının ödənilməsi və onlara xidmət göstərilməsi ilə bağlı vəsaitlər.

Cədvəldə (3.1) Azərbaycan Respublikasının 2008-2013-cü illərdə dövlət büdcəsinin xərclərinin strukturu verilmişdir.

2013-cü il üçün dövlət büdcəsində xərclərin tərkibi və quruluşunda da investisiya və sosial istiqamətli xərclər üstünlük təşkil edir. Ümumiyyətlə 2013-cü ildə Azərbaycanın dövlət büdcəsi 2008-ci ilə nisbətən 84,2 faiz artmışdır. Lakin əvvəlki illərlə müqayisə etdikdə dövlət büdcəsi 12,3 faiz atmışdır. Belə ki, dövlət büdcəsinin xərcləri 2013-cü ildə 19850,0 mln.manat təsdiq edilmişdir.

2013-cü ilin dövlət büdcəsi xərclərinin tərkibində investisiya xərcləri 6915,2 mln. manat nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da büdcə xərclərinin 34,8 faizini təşkil edir. Investisiya xərcləri 2008-ci illə müqayisədə 61,8 faiz artmışdır.

Ölkənin iqtisadi qüdrətinin artması nəticəsində dövlət büdcəsində ölkəmizin müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsinə də böyük məbləğdə vəsait ayırmağa imkan vermişdir. 2013-cü ildə dövlət büdcəsindən müdafiəyə 1528.6 mln. manat vəsait ayrılmışdır ki, bu da büdcə xərclərinin 7,7 faizini təşkil edir. Sosial müdafiə və sosial təminat xərcləri 1813,6 mln. manat müəyyən edilmişdir ki, bu da büdcə xərclərinin 9,2faizini təşkil edir.

Mədəniyyət və incəsənətin inkişafına ayrılan vəsaitin həcmi də ildən-ilə artmışdır. 2013-cü ildə mədəniyyətin, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi, idmanın inkişafına 288,1 mln. manat vəsait ayrılmışdır ki, bu da 2012-ci ildəkinə nisbətən 13,1 faiz çoxdur.

Cədvəl 3.1.

DÖVLƏT BÜDCƏSİ XƏRCLƏRİNİN TƏRKİBİ VƏ STRUKTURU

(milyon man)

	2010		2011		2012		2013	
	məbləğ	%-lə	məbləğ	%-lə	məbləğ	%-lə	məbləğ	%-lə
Dövlət büdcəsinin xərcləri - cəmi	11766.0	100	15397.5	100	17672.0	100	19850.0	100
1.Ümumdövlət xidmətləri	794.2	6.8	1071.8	7.0	1179.9	6.7	1802.0	9.1
Ondan: Elm xərcləri	92.8	0.8	106.1	0.7	123.4	0.7	129.1	0.65
2.Müdafiə	1185.2	10.1	1345.3	8.7	1407.3	8.0	1528.6	7.7
3.Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq mühafizə və prokurorluq	668.5	5.7	710.3	4.6	964.3	5.5	1081.8	5.4
4.Təhsil	1180.8	10.0	1268.5	8.2	1511.5	8.6	1530.4	7.7
5.Səhiyyə	429.2	3.6	493.4	3.2	662.7	3.8	666.3	3.4
6.Sosial müdafiə və sosial təminat	1123.0	9.5	1495.4	9.7	1785.8	10.1	1813.6	9.2
O cümlədən: Sosial müdafiə xərcləri	1108.0	9.4	1478.3	9.6	1765.5	10.0	1792.2	9.0
Sosial təminat xərcləri	14.9	0.1	17.1	0.1	20.3	0.1	21.4	0.2
7.Mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi və digər kateqoriyalara aid edilməyən sahədə fəaliyyət	168.4	1.4	189.6	1.3	254.8	1.5	288.1	1.5
8.Mənzil və kommunal təsərrüfatı	199.9	1.7	312.3	2.0	439.4	2.5	399.1	2.0
9.Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı, balıqçılıq, ovçuluq və ətraf mühitin mühafizəsi	372.1	3.2	444.7	2.9	472.7	2.7	494.3	2.5
10.Sənaye tikinti və faydalı qazıntılar	4146.9	35.2	5866.3	38.1	5794.1	32.8	6934.2	35.0
Ondan: Dövlət əsaslı vəsait qoyuluşu (investisiya xərcləri)	4133.7	31.1	5851.6	38.0	5774.1	32.7	6915.2	34.8
11.Nəqliyyat və rabitə	55.1	0.5	61.6	0.4	87.9	0.5	111.7	0.6
Ondan: Nəqliyyat	52.4	0.5	57.5	0.4	70.3	0.4	74.3	0.4
Rabitə	2.7	0.0	4.1	0.03	17.6	0.1	37.3	0.2
12.İqtisadi fəaliyyət	115.9	1.0	118.3	0.8	185.9	1.1	275.8	1.4
13.Əsas bölmələrə aid edilməyən xidmətlər	1326.7	11.3	2019.7	13.1	2925.7	16.6	2881.8	14.5
Ondan: Avtomobil yolları, Məqsədli Büdcə Fondu	170.0	1.4	170.0	1.1	180.0	1.0	194.0	1.0
Ehtiyat fondları	607.7	5.2	437.9	2.9	1000.0	5.7	650.0	3.5
O cümlədən: Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Ehtiyat Fondu	159.5	1.4	210.0	1.4	300.0	1.7	347.0	1.8
Dövlət büdcəsinin ehtiyat fondu	448.2	3.8	227.9	1.5	700.0	4.0	343.0	1.7
Əsas bölmələrə aid edilməyən sair xərclər	451.9	3.8	1318.6	8.6	1645.7	9.3	1997.8	5.9

Kənd təsərrüfatının inkişafı qeyri-neft sektorunun prioritet sahələrindən biri olmaqla dövlətin daim diqqət mərkəzində saxlanılır. Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsində və əhalinin keyfiyyətli ərzaq məhsulları ilə təmin edilməsində aqrar sektor xüsusi rol oynadığına görə dövlət digər mənbələrlə yanaşı dövlət büdcəsindən də bu sahənin inkişafına hər il böyük məbləğdə vəsait ayırır. 2013-cü ildə kənd təsərrüfatının inkişafına büdcədən 494,3 mln. manat vəsait ayrılmışdır ki, bu da 2012-ci illə müqayisədə 4,6 faiz çoxdur.

Büdcənin xərclərinin tərkibi və quruluşunun təhlili göstərir ki, burada böyük dəyişikliklər baş vermişdir. Ölkənin iqtisadi qüdrəti ildən-ilə artdıqca, büdcə xərclərinin investisiya və sosial məsələlərin həllinə aparılan büdcə vəsaiti də xeyli artmağa meyl etmişdir. İqtisadi artım və buna uyğun olaraq dövlət büdcəsinin gəlirləri və xərclərinin artması dövlət büdcəsinin sosial vəzifələrin həllində rolunun artmasına səbəb olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sədrliyi ilə 2014-cü il yanvarın 9-da Nazirlər Kabinetinin "2013-cü ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və 2014-cü ildə qarşıda duran vəzifələrə" həsr olunmuş iclası keçirilmişdir. Prezident İlham Əliyev həmin iclasdakı nitqində demişdir:

“Deyə bilərəm ki, keçən il bütövlükdə ölkəmiz üçün uğurlu il olmuşdur. Azərbaycanda böyük işlər görülmüşdür... 2013-cü ildə ölkəmizin dinamik inkişafı təmin edilmişdir. Azərbaycanda böyük layihələr icra edilmişdir, ölkəmizin beynəlxalq nüfuzu artmışdır. Ölkədə aparılan islahatlar daha da dərinləşmişdir. Bir sözlə, biz ölkəmizin uğurlu inkişafını təmin edə bildik”.

Ölkə başçısı cənab Prezidentin qeyd etdiyi kimi, bütün bu uğurlarımızın təməlinə uzun illər aparılan düşünülmüş iqtisadi siyasət, iqtisadi islahatlar dayanır. Bizim iqtisadiyyatımızın artıq çoxşaxəli iqtisadiyyatdır, tək-cə bir sektora arxalanmır. Bizim məqsədimiz məhz ondan ibarətdir ki, ölkədə çoxşaxəli iqtisadiyyat yaradaq. Baxmayaraq ki, 2013-cü ildə dünyada iqtisadi böhran davam etmişdir, ancaq Azərbaycanda iqtisadi artım olmuşdur.

Makroiqtisadi sabitlik qorunub saxlanılmış, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, qeyri-neft sektorunun və regionların inkişafı sürətlənmiş, valyuta ehtiyatlarının

səmərəli idarə edilməsi və milli valyutanın sabitliyi təmin olunmuş, sahibkarlığa dövlət dəstəyi gücləndirilmiş, özəl bölmənin inkişafı üçün azad rəqabət və münbit investisiya mühiti yaradılmış, əhalinin sosial rifahı daha da yaxşılaşmışdır.

Hökumətin son iclasında Prezident İlham Əliyev ölkə iqtisadiyyatındakı müsbət meyllərin gücləndiyini, ümumilikdə ölkənin iqtisadi qüdrətinin armasını xüsusi vurğulamışdır:

“2013-cü ildə iqtisadiyyatımız inkişafını davam etdirmişdir. Ümumi daxili məhsul təxminən 6 faiz artmışdır. Bu, çox böyük göstəricidir. Nəzərə alsaq ki, bu gün dünyanın əksər ölkələrində ümumi daxili məhsul yarım faiz, 1 faiz, 1,5 faiz artır, təxminən 6 faiz səviyyəsində artan ümumi daxili məhsul böyük nəticədir. Ən sevindirici məsələ ondan ibarətdir ki, qeyri-neft sektorumuz 9,8 faiz artmışdır.”

2013-cü ildə Azərbaycanın iqtisadiyyatına investisiya qoyuluşları sürətlə artaraq 28 milyard dolları ötmüşdür. Bunun 17,5 milyard dollarını daxili, 10,5 milyard dollarını xarici sərmayələr təşkil etmişdir. Müqayisə üçün bildirək ki, 2010-cu ildə ölkə iqtisadiyyatına 15,5 milyard dollar, 2011-ci ildə 20 milyard dollar investisiya qoyulmuşdur. Investisiyaların yüksək sürətlə artması həm də 2013-cü ildə qeyri-neft sektorunun 9,8 faiz, ümumi daxili məhsulun isə 5,8 faiz artımı təmin etmişdir.

Dünya Bankının “Qlobal iqtisadi perspektivlər” məruzəsinə əsasən, 2013-cü ildə Azərbaycanda ÜDM-in artımının 4,2 faiz səviyyəsində olacağı proqnozlaşdırılmışdı. Qrum 2014-cü ildə Azərbaycanda ÜDM-in artımını 3,7, 2015-ci ildə isə 3,6 faiz səviyyəsində proqnozlaşdırmışdır. Bu müsbət proqnozlar hökumətimizin investisiyaların şaxələndirilməsi sahəsində apardığı siyasətin səmərəliliyini ifadə edir.

Azərbaycanda daxili investisiyaların yüksək artım tempi ilk növbədə respublikanın sosialyönümlü siyasətinin mahiyyətindən irəli gələrək cəmiyyət həyatının bütün sahələrində modernləşməyə nail olmaq, iqtisadi potensialın səmərəli realizəsinə etibarlı zəmin formalaşdırmaq məqsədindən irəli gəlir. Başqa sözlə, cəmiyyətin gələcəkdə əldə edəcəyi faydalar nəzərə alınaraq müəyyən

məqamlarda böyük maliyyə hesabına başa gələn infrastruktur layihələri də gerçəkləşdirilir.

2013-cü ilin dövlət büdcəsi xərclərinin strukturunda da ilk yeri məhz dövlət əsaslı vəsait qoyuluşları tutur. Bu məqsədlə büdcədən 6 milyard 915,2 milyon manat və ya ümumi büdcə xərclərinin 34,9 faizi həcmində vəsait nəzərdə tutulmuşdur. Bu ilə dövlət əsaslı vəsait qoyuluşları üçün nəzərdə tutulmuş investisiya 2012-ci illə müqayisədə 1 milyard 14,1 milyon manat və ya 19,18 faiz, 2011-ci ilin faktiki icrasına nisbətən 1 milyard 63,6 milyon manat və ya 18,2 faiz çoxdur.

Son illərdə ölkəmizdə 2600-dən çox yeni məktəblər tikilib, bu sahədə xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, YUNESKO-nun və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, millət vəkili Mehriban xanım Əliyeva son üç ildə ölkəmizdə yüzlərlə məktəb və səhiyyə ocaqlarının istifadəyə verilməsində əlindən gələni əsirgəməmişdir.

Ölkəmizin ildən-ilə artan iqtisadi imkanları elm, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və digər humanitar sahələrə yönəldilən büdcə vəsaitlərinin və investisiyaların da əhəmiyyətli dərəcədə artırılması imkan yaratmışdır.

Nəticədə təhsil müəssisələrinin maddi-texniki bazası mükəmləndirilmiş, informasiya texnologiyalarının tətbiqi sürətləndirilmiş və tədris prosesi təkmilləşdirilmişdir.

Səhiyyə müəssisələrinin yenidən qurulması və qabaqcıl texnologiyaların tətbiqi davam etdirilmişdir. Sahəyə ayrılan büdcə vəsaiti son on ildə 12,5 dəfədən çox artırılmış, 500-ə yaxın səhiyyə müəssisəsi tikilmiş və əsaslı təmir olunmuşdur. Bunun və digər amillərin təsiri nəticəsində orta ömür müddəti əhəmiyyətli dərəcədə artmış, körpə və ana ölümü göstəriciləri kəskin azalmışdır.

2013-cü ildə ölkədə 57,7 milyard manat ümumi daxili məhsul istehsal edilmişdir, adambaşına onun həcmi 6132 manata (təxminən 8 min ABŞ dollarına) çatmışdır. 2013-cü ildə dövlət büdcəsi xərclərinin 32,6 faizi və ya 6 milyard 239 milyon manatı sosial-təyinatlı xərclərin (elm, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, idman

xərcləri) maliyyələşdirilməsinə yönəldilmişdir ki, bu da əvvəlki illə müqayisədə 598 milyon manat və ya 10,6 faiz çoxdur.

2013-cü ildə regionların sosial-iqtisadi inkişafında sürətli dinamika təmin edilmiş, bütövlükdə regionlarda 380-dən çox sənaye, kənd təsərrüfatı, xidmət və ticarət müəssisələri fəaliyyətə başlamış, 237 məktəb, 47 bağça, 30 səhiyyə, 25 idman, 45 mədəniyyət və digər sosial obyektlər tikilmiş və əsaslı bərpa edilmişdir.

2013-cü ildə sahibkarlığın inkişafına dövlət dəstəyi daha da gücləndirilmiş, iqtisadiyyatın məxtəlif sahələri üzrə 4468 sahibkara 275 milyon manat güzəştli kredit verilmişdir ki, bunun da 150 milyon manatını dövlət büdcəsindən ayrılmış vəsait təşkil edir.

3.2. Xərclərin dövlət büdcəsinin mərkəzləşdirilmiş və yerli xərcləri arasında hədləndirilməsi

Büdcə sisteminə daxil olan bütün büdcə həlqələri müvafiq ali və yerli dövlət hakimiyyəti orqanlarının funksiyalarının maliyyə təminatı mənbəi kimi çıxış edir. Büdcə sisteminə daxil olan büdcə həlqələri müvafiq dövlət hakimiyyəti orqanlarının yerinə yetirdiyi səlahiyyətlərə uyğun surətdə iqtisadi, sosial-mədəni quruculuq işlərini həyata keçirirlər.

Büdcə sisteminin maliyyələşdirilməsi səviyyəsindən asılı olaraq, büdcə xərcləri dövlət və yerli xərclərə ayrılır. Azərbaycan Respublikası Dövlət büdcəsinin xərcləri mərkəzi büdcə və yerli büdcələr arasında onların vəzifələrinin miqyasına görə bölüşdürülür.

Dövlət büdcəsi xərclərinin mərkəzləşdirilmiş xərclər və yerli xərclər arasında hədləndirilməsi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası əsasında ali dövlət hakimiyyəti orqanlarının və yerli orqanların iqtisadi, sosial, müdafiə və idarəetmə funksiyaları ilə müəyyən edilir.

Dövlət büdcəsi xərclərinin mərkəzləşdirilmiş xərclər və yerli xərclər arasında bölüşdürülməsi həmçinin, “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu, hər maliyyə ili üçün qəbul edilən “Dövlət büdcəsi

haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunu ilə tənzimlənir. Xərclər büdcələr arasında bölüşdürülərkən mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanlarının funksiyaları, səlahiyyətləri nəzərə alınır və həm də bu və ya digər xərcin hansı dövlət orqanı tərəfindən yerinə yetirilməsinin məqsəduyğunluğu əsas götürülür. Bu zaman Respublika ali dövlət hakimiyyəti və dövlət idarəsi orqanlarının və yerli idarə orqanlarının həm iqtisadi, həm də sosial-mədəni və siyasi vəzifələrinin xarakteri nəzərə alınır.

Azərbaycan Respublikasının büdcə qanunvericiliyinə əsasən xərclər büdcə sisteminin həlqələri arasında bölüşdürülərkən demokratik prinsiplər rəhbər tutulur. Belə ki, xərclərin bölgüsü aparılarkən aşağıdakı prinsiplər əsas götürülür:

- 1) İdarə və təşkilatların tabeçilik prinsipi;
- 2) Müəssisə, idarə və təşkilatların yerli və ya ümumdövlət əhəmiyyətinə malik olması;
- 3) İdarə və təşkilatların ərazi yerləşməsi və onların xidmət dairəsi.

Azərbaycan Respublikası Dövlət büdcəsi xərclərinin mərkəzi xərcləri dövlət mülkiyyətindən olan təsərrüfat sahələri, dəmir yolu, dəniz və hava nəqliyyatı, xarici ticarət və xarici iqtisadi əlaqələr üzrə xərclər, beynəlxalq münasibətlərin həyata keçirilməsi ilə əlaqədar xərclər, Respublika əhəmiyyətli, mənzil-kommunal təsərrüfatı xərcləri, yanacaq-enerji kompleksi ilə əlaqədar xərclər, dövlət investisiya xərcləri, iqtisadi fəaliyyətlə bağlı xərclər, o cümlədən, kiçik sahibkarlığa investisiya yardımı xərcləri, dövlətin daxili və xarici borcları üzrə xərclər və i.a. ibarətdir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən yalnız aşağıdakı funksional növlü ümumdövlət səviyyəli xərclər maliyyələşdirilir:

- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İcra Aparatının, Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin, Azərbaycan Respublikası Hesablama Palatasının, Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Seçki Komissiyasının, mərkəzi icra hakimiyyətinin və onların ərazi orqanlarının fəaliyyətinin təmin edilməsi və dövlət büdcəsi haqqında qanun təsdiq edilən zaman müəyyən edilən siyahı üzrə ümumdövlət idarə edilməsinə çəkilən xərclər;

- Məhkəmə sisteminin fəaliyyətilə əlaqədar xərclər;
- Dövlət maraqlarına uyğun olaraq beynəlxalq fəaliyyətin həyata keçirilməsi (dövlətlərarası müqavilələrin və beynəlxalq mədəni, elmi əməkdaşlıq üzrə müqavilələrin maliyyə təminatı) xərcləri;
- Milli müdafiə və dövlətin təhlükəsizliyin təmin edilməsi, müdafiə sənayesi sahələrinin konversiyasının həyata keçirilməsi;
- Əsaslı tədqiqatlar və elmi - texniki inkişafa yardım;
- Dəmir yolu, hava və dəniz nəqliyyatına dövlət himayəsi;
- Ölkə miqyaslı fövqəladə halların və təbii fəlakətlərin nəticələrinin aradan qaldırılması;
- Kosmik fəzanın tədqiqatı və istifadə edilməsi;
- Dövlət mülkiyyətində və ya Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyəti orqanlarının tabeliyində olan idarələrin saxlanması;
- Dövlət hakimiyyətin formalaşması xərcləri;
- Azərbaycan Respublikasının dövlət borcunun ödənilməsi və ona xidmət edilməsi;
- Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə əsasən təyin edilmiş dövlət pensiya və müavinətlərin, digər sosial ödənişlərin həyata keçirilməsi üzrə büdcədən kənar dövlət fondlarına kompensasiyalar;
- Dövlət material ehtiyatlarının, qiymətli metal və qiymətli daşla üzrə dövlət ehtiyatlarının artırılması;
- Azərbaycan Respublikasında seçkilərin və ümumxalq səsverməsinin, referendumların keçirilməsi;
- Dövlət investisiya proqramının həyata keçirilməsi;
- Digər səviyyəli büdcələrin gəlirlərinin azaldılmasına və xərclərin artırılmasına tələb olunan Azərbaycan Respublikasının dövlət hakimiyyəti orqanalarının qərarlarının həyata keçirilməsinin təmin edilməsi;
- Bələdiyyələrə maliyyə yardımı;
- Sair dövlət əhəmiyyətli xərclər.

Respublika büdcəsindən sosial-mədəni tədbirlərə aid Respublika əhəmiyyətli idarələr və təşkilatlar maliyyələşir. Bura, xüsusilə, daxildir:

- Respublikanın Elmlər Akademiyası, onun elmi-tədqiqat institutları;
- Respublika əhəmiyyətli elmi kitabxanalar və muzeylər;
- Ali və orta ixtisas təhsili məktəbləri;
- Səhiyyə üzrə dəmir yolu, su və hava nəqliyyatının sanitariya xidməti müəssisələri, Respublika əhəmiyyətli klinikalar və digər tibb şəbəkələri, epidemiyalarla mübarizə tədbirləri və i.a. maliyyələşir.

Sosial təminat və sosial müdafiə üzrə xərclərə daxildir:

- Təqaüdçülərə, hərbi qulluqçulara və onların ailə üzvlərinə pensiyalar;
 - Vətən müharibəsi əlillərinə pensiyalar;
 - Qaçqınların və məcburi köçkünlərin yemək və məskunlaşdırılması xərcləri;
- İdarəetmə üzrə xərclərə daxildir:
- Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin, Respublika İcra hakimiyyəti orqanlarının saxlanması;
 - Hüquq - mühafizə və təhlükəsizlik orqanlarının saxlanması xərcləri;
 - Məhkəmə hakimiyyəti və prokurorluq orqanlarının, o cümlədən Konstitusiya Məhkəməsi, Ali Məhkəmə, rayon və şəhər məhkəmələri, İqtisad Məhkəməsi, Ali Məhkəmənin hərbi kollegiyası və s.
 - Ölkənin bütün müdafiə xərcləri Respublikanın mərkəzi xərcləri hesabına maliyyələşir.

Mərkəzi xərclər hesabına dövlətin maddi və maliyyə ehtiyatı fondlarının yaradılması maliyyələşir.

“Dövlət büdcəsi haqqında” qanun və digər qanuvericilik aktları ilə Naxçıvan MR büdcəsi və yerli büdcələrin xərcləri müəyyən edilmişdir. Naxçıvan MR büdcəsindən Muxtar Respublika əhəmiyyətli dövlət müəssisə və təsərrüfat sahələri, sosial - mədəni sahələr, idarəetmə xərcləri, sosial müdafiə və təminat xərcləri maliyyələşir.

Yerli büdcələrdən yalnız aşağıdakı funksional növlü xərclər maliyyələşdirilir:

- Yerli özünüidarəetmə orqanlarının saxlanması;
- Bələdiyyə mülkiyyətinin formalaşması və onun idarə edilməsi;
- Yerli özünüidarəetmə tabeliyində və bələdiyyə mülkiyyətində olan təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, bədən tərbiyəsi və idman, kütləvi informasiya və digər idarələrin təşkili, saxlanması və inkişafı;

- Bələdiyyə ictimai asayişin mühafizəsi orqanlarının saxlanması;
- Bələdiyyə mənzil - kommunal təsərrüfatın təşkili, saxlanması və inkişafı;
- Yerli əhəmiyyətli yolların saxlanması və bələdiyyə yol tikintisi;
- Bələdiyyə ərazilərinin abadlaşdırılması və yaşıllaşdırılması;
- Məişət tullantılarının ləğv edilməsi və yenidən emal edilməsinin təşkili;
- Bələdiyyə orqanlarının tabeliyində olan dəfn xidməti yerlərinin saxlanması;

- Yerli özünüidarəetmə orqanları tərəfindən qəbul edilən ərazi məqsədli proqramların həyata keçirilməsinin təmin edilməsi;

- Yerli özünüidarəetmə orqanlarının tabeliyində olan və bələdiyyə mülkiyyətində olan idarələrin və əhalinin nəqliyyat xidmətinin təşkili;

- Yanğından mühafizənin təşkili;
- Bələdiyyə borclarının ödənilməsi və onlara xidmət edilməsi;
- Bələdiyyə arxivlərinin saxlanması və yerli ümumxalq səsvermənin keçirilməsi;

- Sair yerli əhəmiyyətli xərclərin maliyyələşdirilməsi.

Dövlət büdcəsi xərclərinin mərkəzi xərclər üzrə bölgüsünün təhlili əsasında müəyyən edilir ki, qanunvericiliyə uyğun olaraq bir sıra ümumdövlət əhəmiyyətli xərclər tamamilə mərkəzi xərclərə aid edilmişdir. Bunlara daxildir:

- Milli Məclisin saxlanması
- Ölkənin müdafiəsi
- Sosial müdafiəsi
- Yanacaq və enerji kompleksinə verilmiş kreditlərin qaytarılması
- Sənaye və tikinti xərcləri
- Dövlət investisiyaları

- İqtisadi fəaliyyət üzrə sair xərclər, o cümlədən iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi və kiçik sahibkarlığa investisiya ilə bağlı xərclər

- Beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələr
- Xarici və daxili borcların ödənilməsi
- Ehtiyat fondlarının yaradılması
- Məqsədli büdcə fondları və s.

Qalan digər xərclər və yerli hakimiyyət orqanlarının funksiyaları və səlahiyyətlərinə uyğun olaraq onlar arasında bölüşdürülür. Yəni, bir sıra xərclər, xüsusilə, sosial - mədəni, məişət, mənzil - kommunal, nəqliyyat xərcləri əsasən yerli büdcələrdən maliyyələşir.

Yerli büdcələrin xərclərinin həcmi və yerli gəlirləri nəzərə alınaraq həmin büdcələrin nizamlaşdırılması (balanslaşdırılması) məqsədilə yerli büdcələrə 3 mln 500 min dotasiya ayrılmışdır. Bu onunla əlaqələndirilir ki, yerli büdcələrin xüsusi gəlirləri və həmin ərazilərdə daxil olan mərkəzləşdirilmiş gəlirdən maksimum (100%) normalarla verilən nizamlashdırıcı gəlirlər həmin inzibati - iqtisadi inkişaf proqramı üzrə müəyyən olunmuş xərcləri ödəməyə kifayət etmir. Ona görə də Respublikanın mərkəzi xərcləri hesabına həmin büdcələrə dotasiya ayrılması zəruri olmuşdur.

3.3. Büdcələrarası münasibətlərin təkmilləşdirilməsi

Azərbaycan Respublikasının büdcə sistemində daxil olan bütün büdcə həlqələri dövlət qanunvericiliyinə uyğun olaraq qarşılıqlı əlaqədədir. Bu əlaqələr zamanı büdcə həlqələri arasında müəyyən maliyyə münasibətləri meydana gəlir. Büdcələrarası maliyyə münasibətləri Azərbaycan Respublikasının mərkəzi hakimiyyət orqanları, Muxtar Respublika və yerli özünüidarə orqanlarının müvafiq büdcələrinin formalaşması və icrası prosesində onlar arasında meydana gələn maliyyə münasibətlərindən ibarətdir. Həmin maliyyə münasibətləri gəlirlərin büdcə həlqələri arasında bölüşdürülməsi və onların səlahiyyətlərinin əlaqələndirilməsi qaydasında nizamlashdırır.

Yerli büdcələrə daimi təhkim edilmiş gəlirlər həmin büdcələrin xərc hissəsinə nəzərdə tutulmuş məqsədlərin maliyyələşdirilməsi üçün kifayət etmədiyinə görə dövlət büdcəsinin gəlirlərindən onlara dövlət vergilərindən ayırmalar verilir. Həmin ayırma normaları hər il respublika dövlət büdcəsi təsdiq edilərkən təyin edilir.

Azərbaycan Respublikası dövlət büdcəsinin göstərilən nizamladııcı gəlirlərindən verilən maksimum, yəni 100 faiz ayırma verməklə büdcələrin məxarici vəsaitlə təmin edilmirsə, onda həmin büdcələri nizamladmaq (balanslaşdırmaq) üçün Respublika dövlət büdcəsindən onlara büdcə ssudası, dotasiya, subsidiya və subvensiyalar verilir.

Büdcə ssudaları - dövlət büdcəsindən Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə, yerli büdcələrə və hüquqi şəxslərə, yerli büdcələrdən bələdiyyə təşkilatlarına qaytarılmaq şərti ilə il ərzində müəyyən müddətə verilən maliyyə vəsaitidir.

Dotasiya - Respublika dövlət büdcəsindən Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə və yerli büdcələrə, onların gəlirləri və xərclərinin tənzimlənməsini (tarazlaşdırılmasını) təmin etmək məqsədilə əvəzsiz verilən maliyyə vəsaitidir.

Subvensiya - dövlət büdcəsindən müəyyən məqsədli tədbirlərin maliyyələşdirilməsi üçün Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə və yerli büdcələrə verilən və göstərilən məqsəd üçün vaxtında istifadə edilmədikdə geri qaytarılan vəsaitdir. Həm də subvensiya verilərkən, subvensiya alan büdcələrin müəyyən məqsəd üçün öz vəsaitləri hesabına pay iştirakı da tələb olunur, yəni hansı məqsəd üçün subvensiya ayrılırsa, o məqsədə yerli büdcədən də vəsait ayrılması nəzərdə tutulur.

Subsidiya - Respublika dövlət büdcəsindən Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə, yerli büdcələrə, hüquqi şəxslərə və təşkilatlara əvəzsiz verilən pul vəsaitidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dotasiya, subvensiya və subvensiya aşağı büdcələrə mərkəzi büdcədən maliyyə yardımı forması olmaqla müəyyən nöqsanlara malikdir. Həmin metodların çatışmayan mühüm cəhəti ondan ibarətdir ki, onların

stimullaşdırıcı xassəsi yoxdur. Bütçə nizamlaşdırılmasında bu cür təcrübə yerli orqanlarda təsərrüfatçılıq təşəbbüsünün inkişafına maneçilik yaradır, həmin ərazilərdə iqtisadi proseslərə təsir göstərmək üçün yerli orqanların məsuliyyətini azaldır, maliyyə nəzarətini zəiflədir.

Dotasiya, subsidiya və subvensiyaların çatışmayan cəhətlərini qeyd etməklə onları tamamilə ləğv etmək qeyri-mümkündür. Çünki sosial-mədəni müəssisələrin saxlanması, ətraf mühitin mühafizəsi, muzeylərin, tarixi abidələrin saxlanması xərclərinin maliyyələşdirilməsi üçün ayrılan vəsait kifayət etmədiyi hallarda həmin rayon və şəhərlərin bütçələrinə dotasiya, subsidiya və subvensiya vermək lazımdır.

Ümumiyyətlə, bütçələrin gəlirləri və xərcləri arasında düzgün nisbətlərin təmin edilməsi bütçə proqnozlaşdırılmasının düzgün təşkil edilməsinin vacib şərtlərindən biridir. Azərbaycan Respublikasının bütçə sistemində daxil olan bütün bütçələrin gəlir və xərci arasında tarazlığın yaradılması bütçə kəsirinin maliyyələşmə mənbələrinin müəyyən edilməsi və bütçə tarazlığının təmin edilməsinin mühüm məsələlərindən biridir.

Bütçə kəsiri dedikdə, xərclərin gəlirlərdən artıq olması nəzərdə tutulur, yəni bütçənin tarazlığının pozulmasıdır. Bütçə kəsiri maliyyə sabitliyinin pozulması amili və ölkə inflyasiyanın yüksəlməsi şərti kimi qiymətləndirilir. Lakin təcrübədən məlumdur ki, fəvqəladə hadisələr, o cümlədən, təbii hadisələr, müharibə və s. hadisələr, böhranlar olduğu hallarda bütçə kəsirinə daha çox təsadüf edilir. Digər tərəfdən isə hətta inkişaf etmiş ölkələrin bütçə sistemində də kəsir ola bilər. İqtisadiyyatın strateji sahələrinin inkişaf etdirilməsi mənafeyi dövlət tərəfindən böyük həcmdə investisiya qoyuluşu tələb edir. Belə hallarda da dövlət bütçəsindən kəsir yarana bilər.

Aşağıdakı cədvəldə bütçə kəsirinə diqqət yetirək.

Cədvəl 3.2.
(mln. manat)

	Dövlət büdcəsinin gəlirləri (mln.manat)	Dövlət büdcəsinin xərcləri (mln.manat)	Büdcə kəsiri (-), profisit (+) (mln.manat)
2008	10762,7	10774,2	-11,5
2009	10325,9	10503,9	-178,0
2010	11403,0	11766,0	-363,0
2011	15700,7	15397,5	+303,2
2012	17038	17672,0	-634,0
2013	19159,0	19850,0	-691,1

-cədvəldəki məlumatlar Statistika Komitəsinin saytından götürülmüşdür

Cədvəldən görünür ki, ən az büdcə kəsiri 2008-ci ildə 11,5 mln.manat həcmində müşahidə edilmişdir. 2011-ci ildə isə büdcə profisitlə (artıqlıqla), yəni 303,2 mln. manat gəliri xərcdən artıq olmaqla icra edilmişdir.

Dövlət büdcəsinin gəlirləri və xərcləri arasında tarazlığın (balanslaşdırılmasının) təmin edilməsi istiqamətində aparılan cəhdlər hazırda ən mühüm problemlərdəndir. Son illərdə büdcə kəsirinin azaldılması üçün görülən iqtisadi tədbirlər əldə edilmişdir. Bu istiqamətdə iqtisadi islahatların davam etdirilməsi, maliyyə siyasətinin təkmilləşdirilməsi müsbət nəticələr əldə etməyə imkan vermişdir. Lakin büdcə kəsirinin aradan qaldırmaq üçün bir sıra mühüm prinsipləri nəzərə almaq vacibdir. Bunlara, xüsusilə, aşağıdakılar aiddir:

1) Büdcənin gəlirləri və xərcləri arasında tarazlığın təmin edilməsi. Gəlirlərin xərclərdən artıq olması bəzən iqtisadiyyatın sabit inkişafını əks etdirməyə bilər. Ona görə də inkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsində olduğu kimi, ölkənin mövcud iqtisadi sosial inkişaf vəzifələri nəzərə alınaraq büdcə kəsirinə yol verilə bilər.

2) Büdcə kəsirini aradan qaldırmaq üçün süni metodlardan istifadə etmək olmaz. Bu cəhdlər nəinki iqtisadi inkişafı stimullaşdırır, əksinə, onun vəziyyətini daha da ağırlaşdırma bilər.

3) Büdcə kəsirini azaltmaq və aradan qaldırmaq üçün birinci növbədə iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək lazımdır. Ölkənin iqtisadi dirçəlişə nail olmadan,

büdcənin daxili gəlir mənbələrini artırmadan, ölkənin maliyyə sabitliyini təmin etmədən büdcə kəsirini də müvafəqiyyətlə aradan qaldırmaq olmaz.

4) Büdcə kəsirini örtmək üçün xarici borclardan çox daxili borclara üstünlük vermək daha məqsədəuyğundur.

Aşağıdakı cədvəldə Azərbaycan Respublikasının 2013-cü ildə daxili və xarici borcları üzrə ödəniş məbləğləri göstərilmişdir.

Qeyd edək ki, Azərbaycan Respublikasının “2013-cü ilin dövlət büdcəsi haqqında” qanununda 2013-cü ildə daxili dövlət borcunun yuxarı həddi (limiti) 2 mlrd. manat, xarici dövlət borcunun yuxarı həddi (limiti) 750 mlyn.manat həcmində təsdiq edilmişdir.

Cədvəl 3.3.

mlyn.manat

12.1.	Daxili dövlət borcu üzrə	133,4
12.1.1.	Faiz ödənişləri	30,3
12.1.2.	Əsas borc üzrə ödənişlər	103,1
12.2.	Xarici dövlət borcu üzrə	647,3
12.2.1.	Faiz ödənişləri	165,1
12.2.2.	Əsas borc üzrə ödənişlər	482,2

- cədvəldəki məlumatlar Statistika Komitəsinin saytından götürülmüşdür

Büdcə kəsirini azaltmaq və aradan qaldırmaq üçün iqtisadi-sosial islahatlar proqramına elə vacib məsələləri daxil etmək lazımdır ki, bunlar iqtisadi dirçəlişə stimül yaratmaqla büdcə gəlirini artırmağa yardım etsin:

1) özəlləşdirmə sahəsində islahatları davam etdirmək və özəlləşdirmədən daxil olan vəsaiti iqtisadi inkişafa yönəltmək;

2) istehsalın aparıcı sahələrinin inkişafına dövlətin maliyyə yardımını gücləndirmək;

3) iqtisadi inkişafa istehsal təyinatlı investisiya qoyuluşuna maliyyə-vergi güzəştlərini artırmaq;

4) maddi istehsalın inkişafına, yeni texnika və texnologiyanın tətbiqinə yönəldilən xarici investisiyanın cəlb olunmasını stimullaşdırmaq;

5) büdcə gəlirinin artırılmasına müsbət təsir göstərən mütərəqqi vergi sistemi yaratmaq;

6) büdcə xərclərinin qənaətlə və səmərəli istifadəsi üzərində dövlətin maliyyə nəzarətini gücləndirmək.

Büdcənin gəlirləri və xərclərinin nizamlaşdırılması üçün həm dünyanın bir sıra ölkələrində, eləcə də Azərbaycan Respublikasında sekvestr metodundan da istifadə edilir. Sekvestr metodu büdcənin xərclərinə müəyyən məhdudiyyət qoyulmasını ifadə edir. Bu metod keçmişdə ABŞ-da, son illərdə Rusiyada da tətbiq edilmişdir. Mahiyyət etibarilə, büdcə sekvestri o zaman tətbiq edilir ki, təsdiq edilmiş büdcənin gəlirləri planının yerinə yetirilməsinə görə büdcənin icrası zamanı büdcənin bir sıra xərcləri azaldılır.

Azərbaycan Respublikasının «Dövlət büdcəsi haqqında» qanunda dövlət büdcəsinin tərtibi və icrası prosesində büdcənin nizamlaşdırılması üçün sekvestr metodundan istifadə olunması nəzərdə tutulmuşdur. Həmin qanunun 17-ci maddəsinin 3-cü bəndində göstərilir:

Dövlət büdcəsinin icrası prosesində onun gəlirləri təsdiq olunmuş məbləğdən 20 faiz az yerinə yetirilərsə və bu, büdcə kəsirinin müəyyən olunmuş yuxarı həddini keçməsinə səbəb olarsa, onda dövlət büdcəsinin müdafiə olunmuş maddələri istisna olmaqla bütün xərclərin ilin qalan ayları üzrə proporsional ixtisarı mexanizmi (sekvestr) tətbiq olunur. Göründüyü kimi, büdcənin gəlir və xərcinin sekvestr metodu ilə nizamlaşdırılması məcburiyyət üzündən irəli gəlir. Lakin burada mühüm məsələ xərclərin necə və hansı nisbətdə ixtisarıdır? Başqa sözlə, burada hansı sahələrin daha çox və ya az maliyyələşməsi problemi meydana çıxır. Ona görə də büdcə sekvestri istər-istəməz iqtisadi, sosial-siyasi və büdcələr arası münasibətləri əks etirir.

Həm də nəzərə almaq lazımdır ki, büdcə sekvestri əslində həm büdcə proqnozlarının dəqiqləşməsi və həm də çətin maliyyə vəziyyətindən çıxış yoludur. Çünki, əgər proqnozlar dəqiq olsaydı və maliyyə vəziyyəti sabit olsaydı sekvestr metodu ilə büdcə nizamlandırılmasına da ehtiyac olmazdı. Digər tərəfdən, sekvestr metodu ilə büdcə nizamlandırılması daimi tətbiq edilə bilməz, bununla maliyyə böhranından daimi çıxmaq olmaz. Lakin büdcə xərclərin daha səmərəli istifadə etmək nöqtəyi nəzərdən bu metodun müsbət cəhəti də vardır. Dövlət büdcəsi

vəsaitinin səmərəli istifadə edilməsi və büdcədən maliyyələşən müəssisə və təşkilatların büdcə normalarına ciddi əməl etmələri dövlətin maliyyə sağlamlaşmasına müsbət təsir edir.

Yerli büdcələrdən ümumtəhsil və məktəbəqədər tərbiyyə müəssisələri, uşaq evləri, idman, bədən tərbiyəsi, gənclər siyasəti tədbirləri, mədəniyyət, incəsənət, kütləvi informasiya vasitələri xərcləri maliyyələşir.

Yerli büdcələrin tərkibi hissəsi kimi bələdiyyələrin büdcələrinin xərclərinin həcmi və istiqamətləri bələdiyyələr tərəfindən müəyyənləşdirilir. “Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanununun 7-ci maddəsinə əsasən yerli büdcələrin xərcləri: idarəetmə xərcləri; sosial-məişət, yaşayış evlərinin, mədəniyyət və idman obyektlərinin, habelə əhalinin ümumi istifadəsində istifadəsində olan küçə, həyat və bağların saxlanması xərcləri; bələdiyyə büdcələri xərclərinə həmçinin yerli sosial müdafiə, sosial-iqtisadi inkişaf, habelə ekoloji proqramların maliyyələşdirilməsi xərcləri daxildir.

2013-cü il dövlət büdcəsinin xərclərinin mərkəzləşdirilmiş xərclər və yerli xərclər üzrə tərkibi və quruluşunu aşağıdakı cədvəl məlumatları üzrə nəzərdən keçirmək məqsəduyğun olardı.

Cədvəl 3.4.

Azərbaycan Respublikasının 2013-cü il dövlət büdcəsi xərclərinin mərkəzləşdirilmiş və yerli xərclər arasında bölgüsü

(mln.man)

Xərclərin istiqaməti		Dövlətin büdcəsinin Xərcləri (mln.man)	O cümlədən			
			Mərkəzləşdirilmiş Xərclər	Xüsusi çəkisi %-lə	Yerli xərclər	Xüsusi çəkisi %-lə
1	Ümumi dövlət xidmətləri xərcləri	1804,6	1719,6	95,3	85,0	4,7
2	Müdafiə xərcləri	1528,6	128,6	100,0	-	-
3	Məhkəmə hakimiyyəti, hüquq-mühafizə və prokurorluq orqanlarının saxlanması xərcləri	1114,8	1114,8	100,0	-	-
4	Təhsil xərcləri	1530,5	646,4	42,2	884,2	57,8
5	Səhiyyə xərcləri	669,3	435,9	65,2	233,0	34,8
6	Sosial müdafiə və sosial təminat xərcləri	1813,6	1811,5	99,9	2,0	0,1
7	Mədəniyyət, incəsənət, kütləvi informasiya, bədən tərbiyəsi və din sahəsində fəaliyyətin xərcləri	289,7	215,5	874,4	74,2	25,6

8	Mənzil-kommunal təsərrüfat xərcləri	399,0	181,5	45,5	217,5	54,5
9	Kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq xərcləri	408,3	408,3	100,0	-	-
10	Sənaye və tikinti xərcləri	6934,2	6934,2	100,0	-	-
11	Nəqliyyat və rabitə xərcləri	111,7	111,7	100	-	-
12	İqtisadi fəaliyyətlə bağlı digər xərclər	275,8	275,8	100	-	-
13	Əsas bölmələrə aid edilməyən xərclər	2881,6	2863,2	99,4	18,4	0,6

Dövlət büdcəsi xərcləri mərkəzi xərclər üzrə bölgüsünün təhlili əsasında müəyyən edilir ki, qanunvericiliyinə uyğun olaraq bir sıra ümumdövlət əhəmiyyətli xərclər tamamilə mərkəzi xərclərə aid edilmişdir. Bunlara daxildir: Milli Məclisin saxlanması, ölkənin müdafiəsi, sosial müdafiə, yanacaq və enerji kompleksinə verilmiş kreditlərin qaytarılması, sənaye və tikinti xərcləri, dövlət investisiyaları, iqtisadi fəaliyyət üzrə sair xərclər, o cümlədən iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi və kiçik sahibkarlığa investisiya ilə bağlı xərclər, beynəlxalq təşkilatlarla əlaqələr, xarici və daxili borcların ödənilməsi, ehtiyat fondlarının yaradılması, məqsədli büdcə fondları və s.

Qalan digər xərclər mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanlarının funksiyaları və səlahiyyətlərinə uyğun olaraq onlar arasında bölüşdürülür. Cədvəl məlumatlarından göründüyü kimi, ölkənin müdafiəsi xərcləri, məhkəmə hakimiyyəti, hüquq mühafizə və prokurorluq orqanlarının saxlanması xərcləri, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq xərcləri, sənaye və tikinti xərcləri, nəqliyyat və rabitə xərcləri, iqtisadi fəaliyyətlə bağlı xərclər və s. tamamilə mərkəzləşdirilmiş büdcədən mərkəzləşdirilmiş xərclərdən maliyyələşir.

Dövlət büdcəsinin yerli xərclərindən isə əsasən təhsil, səhiyyə, mənzil-kommunal təsərrüfatı xərcləri, mədəniyyət, incəsənət, informasiya, bədən tərbiyəsi və digər kateqoriyalara aid edilməyən sahədə fəaliyyət xərcləri maliyyələşir. Belə ki, 2013-cü ildə yerli xərclərin xüsusi çəkisi təhsil üzrə 57,8 faiz, səhiyyə üzrə 34,8 faiz, mədəniyyət, incəsənət, kütləvi informasiya, bədən tərbiyyəsi və s. üzrə 25,6 faiz, mənzil-kommunal təsərrüfatı üzrə isə 54,5 faiz təşkil etmişdir.

Araşdırmalar göstərir ki, Bakı şəhəri istisna olmaqla Respublikanın digər şəhər və rayonları üzrə daxil olan yerli gəlirlərin həcmi həmin şəhər və rayonların yerli xərclərini maliyyə vəsaiti ilə təmin etmək üçün kifayət etmir. Ona görə də şəhər və rayonların yerli gəlirləri və xərclərini tənzimləmək (balanslaşdırmaq) məqsədilə dövlət büdcəsinin mərkəzləşdirilmiş xərclərdən ayırma kimi onlara hər il vəsait (dotasiya) ayrılır.

Respublikanın şəhər və rayonları üzrə yerli və xərcləri tənzimləmək üçün dövlət büdcəsinin mərkəzləşdirilmiş xərclərindən ayrılan vəsaitin həcmi həmin şəhər və rayonların ərazisinə daxil olan yerli gəlirlərin məbləği (100 faiz ayrılmaqla), onların sosial-iqtisadi inkişaf göstəriciləri əsasında müəyyən edilən yerli xərc məbləği arasındakı fərq kimi müəyyən edilir.

Gəlirlərin büdcələr arasında bölgüsünün təkmilləşdirilməsi istiqamətində qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri növbəti büdcə ili və sonrakı il üçün ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyasına və proqnoz göstəricilərinə uyğun olaraq büdcə-vergi siyasətini müəyyən etmək, proqnoz göstəricilərinin hazırlanması qaydasını təkmilləşdirməkdən ibarətdir.

2013-cü il və sonrakı üç il üçün büdcə-vergi siyasətinin proqnoz göstəricilərinin təkmilləşdirilməsi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin "Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı haqqında" 14 aprel 2009-cu il tarixli Fərmanına uyğun olaraq müəyyən edilmişdir. Büdcənin gəlirləri və xərclərinin proqnozlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsinin əsas məqsədi dövlət büdcəsinin rifahının yaxşılaşdırılması, ölkə iqtisadiyyatının idarə olunması, onun dinamik inkişafını stimullaşdırmaq üçün əsas maliyyə mənbəyi və iqtisadi alətinə çevirməkdir.

Başlıca məqsədlərdən biri də cari işlərlə yanaşı perspektiv inkişafa, yəni istehsalın genişləndirilməsinə, rəqabət qabiliyyətli iqtisadiyyatın, infrastrukturaların qurulmasına, təminat vermək olacaqdır. Beynəlxalq təcrübəyə uyğun olaraq vergi yükünün azaldılması, vergi ödəyicilərinin dairəsinin genişləndirilməsi və vergi

dərəcələrinin aşağı salınması istiqamətində işlərin davam etdirilməsi əsas məqsədlərdən biridir.

Göstərilən tədbirlərin həyata keçirilməsi iqtisadiyyatda struktur islahatlarının davamı ilə, büdcə gəlirlərinin artırılması, büdcə xərclərini sosial və investisiya yönümlülüüyünün təmin edilməsi, xərclərin şəffaflığının və səmərəli idarə olunmasının yüksəldilməsi, büdcə kəsinin maliyyələşdirilmə strukturunun təkmilləşdirilməsi ilə müşayət olunacaqdır.

Ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf konsepsiyasına və ortamüddətli maliyyə proqramlarına uyğun olaraq iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsi əsasında büdcə gəlirlərinin artırılması təmin etmək büdcənin proqnozlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi vəzifəsini ön plana çəkir. Büdcənin gəlirlərinin proqnozlaşdırılmasının təkmilləşdirilməsi aşağıdakı mühüm istiqamətlərə həyata keçirilir:

- Ümumi Daxili Məhsulun strukturuna və sahə quruluşuna uyğun büdcə gəlirlərinin artımına nail olmaq;
- potensial gəlirlərin (ilk növbədə vasitəli gəlirlərin) büdcəyə daxilolma əmsalının artırılması istiqamətində işi davam etdirmək, vergitutma bazasını genişləndirmək;
- xam neft və neft məhsullarını satışından dövlət büdcəsinə çatacaq daxilolmaları tam təmin etmək;
- hasilatın pay bölgüsü sazişləri çərçivəsində fəaliyyət göstərən müəssisələrdə vergi qanunvericiliyinə əməl olunmasına nəzarəti gücləndirmək;
- vergi yükünü aşağı salmaq yolu ilə sahibkarlıq fəaliyyətinin inisaf etdirilməsi və əlverişli investisiya mühitinin yaradılması işlərini davam etdirmək;
- vergilərin yığım əmsalının yüksəldilməsini təmin etməklə nəzarətin səmərəliliyini artırmaq;
- vergi güzəştlərinin və birbaşa vergilər üzrə vergi ödəyicilərinin vergi yükünü azaltmaq, vasitəli vergilər üzrə vergi inzibatçılığını və ümumən vergi qanunvericiliyini daha da təkmilləşdirmək;

- vergi ödəyicilərinə xidmət sistemini müasirləşdirmək və beynəlxalq standartlara yaxınlaşdırmaq;
- iri vergi ödəyicilərinin maliyyə intizamının gücləndirilməsi istiqamətində əhəmiyyətli təbirlər görmək və bu addımların büdcə prosesi ilə əlaqələndirilməsini təmin etmək;
- dövlət əmlakından, təbii ehtiyatlardan səmərəli istifadə məqsədilə dövlət mülkiyyətində olan əmlakın idarədilməsi mexanizmini təkmilləşdirməklə dövlət büdcəsinə daxilolmaları artırmaq;
- torpaq icarəsindən daxilolmaların idarədilməsi mexanizmini təkmilləşdirmək;
- dövlət rüsumuna cəlb olunan xidmətlərin tərkibinin genişləndirməklə onun yığılmasına nəzarəti təkmilləşdirmək;
- büdcə təşkilatlarının büdcədən kənar vəsaitlərinin səmərəli idarə olunması işini təkmilləşdirmək.

Büdcənin gəlir və xərclərinin büdcə səviyyələri arasında bölgüsünün təşkili və onun təkmilləşdirilməsi ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf proqramları və büdcə-vergi siyasətinin istiqamətləri əsasında həyata keçirilir.

Büdcənin gəlir və xərclərinin büdcə səviyyələri arasında bölgüsünün təkmilləşdirilməsi vəzifələrindən biri də növbəti maliyyə ili üçün onun gəlirlərinin mədaxil həcmi proqnozlaşdırmaqdan ibarətdir.

Gəlirlərin proqnozlaşdırılması həm iqtisadi mənbələr üzrə, həm də ayrı-ayrı gəlir növləri üzrə həyata keçirilir. Başqa sözlə büdcə gəlirləri həm vergili, həm də qeyri-vergili gəlirlər üzrə proqnozlaşdırılır.

Dövlət büdcəsinin gəlirlərinin proqnozlaşdırılması qaydası daim təkmilləşdirilir. Vergilərin proqnozlaşdırılması zamanı ilk növbədə məlumat bazası əldə edilir. Bu məlumat bazası Azərbaycan Respublikası İqtisadi İnkişaf Nazirliyindən, Statistika Komitəsindən, Vergilər Nazirliyindən, Gömrük Komitəsindən, büdcəyə tədiyə ödəyən ayrı-ayrı təşkilatlardan əldə edilir.

Büdcənin gəlirləri - Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi əsasında dövlət hakimiyyət orqanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının sərəncamına

vergilər, rüsumlar və gəlirlər şəklində əvəzsiz (geri qaytarılmamaq şərtilə) daxil olan pul vəsaitləridir.

Büdcə gəlirlərinin yaranması prosesində, ictimai istehsal prosesində yaranan ÜDM-in bir hissəsinin dövlətin sərəncamına məcburi ödənilməsi baş verir. Bununla dövlətlə vergi ödəyiciləri arasında qarşılıqlı maliyyə münasibətləri yaranır.

Büdcənin gəlirləri vergi ödəyicilərinə, vergitutma obyektlərinə, alınması üsullarına, ödənişin müddətinə və digər xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər. Lakin bununla belə onların ümumi cəhəti vardır ki, bu da müxtəlif səviyyəli büdcələrin gəlir mənbələrinin müəyyən edilməsi, büdcə sisteminin bütün səviyyələrinin gəlir və xərclərinin tarazlaşdırılması. bu da bütün büdcə səviyyələrinin tam və vaxtında icra olunması üçün əlverişli şərait yaradır.

NƏTİCƏ

Dövlət büdcəsi sosial-iqtisadi mahiyyətinə görə dövlətin funksiyalarını və vəzifələrini həyata keçirmək üçün dövlətin mərkəzləşdirilmiş pul vəsaiti fondunun yaradılması və istifadə edilməsinin əsas maliyyə sənədi kimi çıxış edir.

Büdcənin xarakterik cəhətləri bunlardır:

- dövlət büdcəsi dövlətin ali qanunvericiliyi tərəfindən, yəni Milli Məclis tərəfindən hər il təsdir edilir;
- dövlət büdcəsi dövlətin sosial-iqtisadi inkişaf göstəriciləri əsasında təşkil edilir;
- dövlət büdcəsi ölkənin bütün digər maliyyə planları ilə qarşılıqlı əlaqəlidir;
- dövlət büdcəsi ölkənin müdafiə qabiliyyətinin möhkəmləndirilməsinin əsas maliyyə mənbəyidir;
- dövlət büdcəsi əhalinin sosial ehtiyaclarının ödənilməsinə xidmət edir və ona görə də ümumxalq mənafeyini edir.

Ümumdaxili məhsulun müəyyən hissəsini öz əlində cəmləşdirməklə dövlət büdcə vəsaiti hesabına iqtisadiyyatın ümumi inkişaf sürətini artırır, ölkənin regionlarının tarazlı inkişafını, təhsilin, səhiyyənin və digər sosial sahələrin, müdafiə və idarəetmə aparatının maliyyələşdirilməsini təmin edir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin rəhbərliyi altında ölkəmizdə ardıcıl olaraq reallaşdırılan inkişaf strategiyası uğurla davam edir, aparılan sistemli və məqsədyönlü islahatlar yüksək sosial-iqtisadi nailiyyətlərlə nəticələnmişdir. Bunları keçən ilin nəticələri əyani surətdə sübut edir. 2013-cü ildə ölkənin ÜDM-i 5,8 faiz artmışdır, qeyri-neft sektoru üzrə isə artım 9,8 faiz olmuşdur. Strateji valyuta ehtiyatları 50 milyard dollara qədər artaraq, xarici dövlət borcunu 6 dəfə üstələmişdir.

İqtisadiyyatın uğurla inkişafı büdcənin gəlirləri və xərclərinin icrasına da əlverişli şərait yaratmışdır.

Belə ki, 2013-cü ildə Azərbaycanın dövlət büdcəsinin gəlirləri 19,5 milyard manat və ya 101,8 faiz, xərcləri isə 19,1 milyard manat və ya 96,3 faiz icra edilərsə, 2012-ci illə müqayisədə 19,7 faiz çox olmuşdur.

Keçən ildə əldə olunmuş nailiyyətlər 2014-cü ilin sosial-iqtisadi inkişaf vəzifələrinin və büdcənin icrasının uğurla həyata keçirilməsinə təminat yaratmışdır. 2014-cü ilin dövlət büdcəsinin gəlirləri 18384,0 mln.manat, xərcləri isə 20063,0 mln. manat təsdiq edilmişdir. Dövlət büdcəsinin mərkəzləşdirilmiş gəlirləri 17,6 milyard manat, yerli gəlirləri isə 782,4 milyon manat, mərkəzləşdirilmiş xərcləri 18,4 milyard manat, yerli xərcləri 1629,4 mln. manat təsdiq edilmişdir. Azərbaycan Respublikasının şəhər və rayonları üzrə yerli xərcləri tənzimləmək üçün mərkəzləşdirilmiş xərclərdən 847,0 milyon manat vəsait ayrılmışdır ki, bu da dövlət büdcəsinin yerli xərclərinin tam maliyyələşməsinə imkan verilmişdir.

2014-cü ildə dövlət büdcəsindən Naxçıvan Muxtar Respublikasının büdcəsinə 283,7 mln. manat və Azərbaycan bələdiyyə büdcələrinə 5,2 mln. manat datasiya ayrılmaqla həmin büdcələrin gəlirləri və xərclərinin tənzimlənməsinə əlverişli şərait yaradılmışdır ki, bu da büdcələrarası münasibətlərin təkmilləşdirilməsinin konkret ifadəsidir.

Azərbaycan Respublikasında aparılan ardıcıl və məqsədyönlü siyasət nəticəsində ölkənin iqtisadi və sosial inkişafında yeni mərhələnin təməli qoyulmuşdur. Respublikada aparılan islahatlar büdcə gəlirlərinin artmasına səbəb olmuşdur. Büdcə gəlirlərinin artması dövlətin maliyyə ehtiyatını artırmış olur. Dövlətin maliyyə ehtiyatının artması dövlətin funksiyalarının yerinə yetirilməsinə, bir sıra tədbirlərin həyata keçirilməsinə, dövlətin xərclərinin ödənilməsinə şərait yaradır.

Məlum olduğu kimi dövlət tərəfindən iqtisadiyyatın birbaşa tənzimlənməsi büdcə-vergi siyasəti alətləri vasitəsilə həyata keçirilir. Bu siyasətin son məhsulu kimi dövlət büdcəsi, onun gəlir və xərcləri həmişə sosial iqtisadi maraqların daşıyıcıları olan müxtəlif təbəqələr arasında tarazlığı əks etdirir. İqtisadiyyatın inkişaf səviyyəsindən və onun mövcud imkanlarından asılı olmayaraq istənilən ölkədə büdcə xərclərinin səmərəli idarə olunması bütün dövrlərdə ən vacib

problemlərdən biri hesab edilir. Bu hər şeydən əvvəl ölkənin sosial həyatının və ayrı-ayrı sahələrin fəaliyyəti və inkişafının dövlət tərəfindən maliyyələşdirilməsi üçün ayrılan vəsaitlərin real tələbatə uyğun olmaması ilə bağlıdır. Ona görə də xərclərin idarəedilməsi bütövlükdə dövlətin, o cümlədən dövlət büdcəsinin qarşısında duran vəzifələrə uyğun həyata keçirilməlidir.

Dövlət büdcəsinin yerli gəlirləri və xərclərini dotasiya, subsidiya və subvensiya verməklə həmin büdcələr nizamlaşdırılır.

Lakin dotasiya, subsidiya və subvensiya aşağı büdcələrə maliyyə yardımı forması olmaqla müəyyən çatışmayan cəhətləri də vardır. Ona görə də aşağıdakıları nəzərə almaq lazımdır:

- Dotasiyanın stimullaşdırıcı xassəsi yoxdur. Başqa sözlə, dotasiya, subsidiya və subvensiya yerli hakimiyyət orqanlarında təşəbbüskarlığı artırmır, başqasının hesabına yaşamaq əhval-ruhiyyəsi yaradır. Büdcə nizamlaşdırılmasında bu cür təcrübə yerli orqanlarda təsərrüfatçılıq təşəbbüsünün inkişafına maneçilik yaradır, həmin ərazilərdə iqtisadi proseslərə təsir göstərmək üçün yerli orqanların məsuliyyətini azaldır, maliyyə nəzarətini zəiflədir.

- Dotasiya, subsidiya və subvensiyanın çatışmayan cəhətlərini qeyd etməklə yanaşı, göstərməliyik ki, aşağı büdcələrin zəruri maliyyə vəsaiti ilə təmin edilməsi metodu kimi onları tamamilə ləğv etmək də qeyri mümkündür. Çünki, qeyri-sabit gəlir mənbələrindən yüksəldilmiş normalarla aşağı büdcə həlqələrinə ayırmalar verməklə həmin büdcələri kifayət qədər maliyyə vəsaiti ilə təmin etmək mümkün olmur. Büdcələrin əhatə etdiyi inzibati-ərazi vahidlərinin iqtisadi inkişaf səviyyəsini, orada olan sosial-mədəni obyektlərin təbəçiliyini, xidmət dairəsini nəzərə alaraq büdcə nizamlaşdırılması metodlarını ayrı-ayrı ərazilər (rayonlar və şəhərlər) üzrə fərqləndirmək lazımdır. İqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş ərazilərin büdcələrinə dövlət büdcəsi gəlirlərindən ayırma normaları verməklə mərkəzi büdcənin gəlir planının yerinə yetirilməsində yerli orqanların maddi marağını və məsuliyyətini gücləndirmək olar.

- Büdcülürarası münasibütlüri daha da tükmillüşürdürmük vü sosial-iqtisadi inkişafa stimül yaratmaq üçün bülüdiyyülürin yerlüşüdiyi ürazilürdü iqtisadi inkişafa maliyyü yardımını artırmaq müqsüdüyyüğün olardı.

Güstürmük lazımdır ki, şühür vü rayonların yerli gülür vü xürüclürinü, elücü dü bülüdiyyü büdcülürinü tünzümlümük üçün subvensiya, subsidiya vü dotasiya qaydasında verilün maliyyü yardımı formaları indiki şüraitüdü kifayüt qüdür tükmillü.dirilmüyüb. Büdcülürin tünzümlünümüsi müqsüdülü tütbiq edilün hümin üsullar üslündü iqtisadi hüvüslündürmü xarakterünü malik deyüldir. Çünküi dotasiya qaydasında büdcülürin tünzümlünümüsi yerli icra hakimiyyüti orqanlarında, elücü dü bülüdiyyü orqanlarında çox vaxt himayüdarlıq, daha düğürsü ülübaxımlılıq ühvali-ruhiyyüsi yaradır.

Düvülüt büdcüslündün üşüğü süvüyyüli büdcülürü maliyyü yardımının dotasiya formasında verilmüsi tücrübüsi yerli icra hakimiyyüti orqanlarının, hümüçünün yerli üzünüidarütmü orqanlarının tüsürüfatüçülüğü üzürü tüşübüskarlığının inkişafına lazımı süvüyyüdü imkan vermir, inzibati-ürazi qurumlarında büşü verün iqtisadi vü sosial-müdüni proseslürü güclü tüsir etmüyü onları şüvüq etmir. Hüm dü dotasiya formasında maliyyü yardımıverilmüsi zamanı dotasiya alan büdcünün icrası dotasiya verün büdcünün icrasından asılı olur, çunküi, dotasiya yalnız o zaman verilü bilür ki, dotasiya büdcünün gülür planı yerünü yetirilmüşü olsun.

Nütücüdü nüzürdü tutulan iqtisadi inkişaf vü sosial-müdüni tüdbirlürin vaxtında maliyyülüşüdirilmüslündü dotasiya alan orqanların müsüliyyüti azalır, daxili ehtiyatları üşükarü çixarmaü, düvülüt büdcüslünün gülür planının tam vü artıqlaması ilü yerünü yetirilmüslündü yerli orqanların maddi marağı züiflüyir.

Lakin araşdırımalar güstürer ki, gülürlüri büdcü süvüyyülüri arasında bülüşüdürürükün üşüğü büdcü hülüqülürinün müdaxil vü müxaricini tünzümlümük (tarazlaşdırmaq) müqsüdülü tütbiq edilün üsullardan iqtisadi cühütdün ün sümürülüsi düvülüt büdcüslü gülürlürinün müyyün normalarla müvafiq büdcülürü ayırımaların verilmüsi qaydasıdır, çunküi bu metodun üstünülüyü onda ifadü olunur ki, düvülüt büdcüslünün gülürlüri planının yerünü yetirilmüslündü müvafiq yerli düvülüt hakimiyyüti vü yerli üzünüidarü orqanlarının müsüliyyütinü vü marağını artırır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası
2. Azərbaycan Respublikasının Vergi Məcəlləsi. Bakı, 2008.
3. Azərbaycanın Gömrük Məcəlləsi. Bakı, 1998
4. “Büdcə sistemi haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2002
5. “Dövlət rüsumu haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2002
6. Azərbaycan Respublikasının 2012-ci il Dövlət büdcəsi haqqında Qanun
7. Azərbaycan Respublikasının 2013-cü il üçün Dövlət büdcəsi haqqında Qanun
8. Azərbaycan Respublikasının 2014-cü il üçün Dövlət büdcəsi haqqında Qanun
9. Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1999.
10. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sədriyi ilə Nazirlər Kabinetinin 2013-cü ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına və 2014-cü ildə qarşıda duran vəzifələrə həsr olunmuş iclasının materialları. "Xalq Qəzeti", 10 yanvar 2014-cü il
11. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət proqramlarının icrasına həsr olunmuş Konfransının materialları. "Xalq Qəzeti", 6 fevral 2014-cü il
12. Yerli (bələdiyyə) vergiləri və ödənişlər haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 2002
13. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Borcunun İdarəedilməsi Agentliyi haqqında əsasnamə. Bakı, 2009
14. Azərbaycan Respublikası Maliyyə Nazirliyinin Dövlət Xəzinədarlığı Agentliyi haqqında əsasnamə. Bakı, 2009
15. Azərbaycan Respublikasının vahid büdcə təsnifatı. Bakı, 2006
16. Abbasov Ə.M., Sadıqov M.M. Azərbaycan Respublikasının regionları: maliyyə və vergi potensialının proqnozlaşdırılması problemləri. Bakı, 2002
17. Bağırov D.A. Həsənli M.X. “Maliyyə” dərslik Bakı-2011
18. Bağırov D.A. Vergi nəzarəti. Dərslik, Bakı, 2006.

19. Bədəlov Ş.Ş., Məhərrəmov R.B., Qurbanov F.Ə. Bütçə sistemi. Bakı, 2003
20. Mirələm Həsənlı. Vergilər. Bakı, 1999
21. Məmmədov S.M. Maliyyə. Dərslik. Bakı, 1997
22. Kərimov A.M. Maliyyə. Dərslik. Bakı, 2001
23. Məmmədov F.Ə., Musayev A.F. və b. Vergitutmanın nəzəri və metodoloji əsasları. Dərslik. Bakı, 2003.
24. Vergi xəbərləri. Aylıq elmi-metodiki jurnal. 2013-2014-cü illər
25. Novruzov N., İbrahimov E. Bütçə sistemi. Dərslik. Bakı-2012
26. Azərbaycanın statistik göstəriciləri Bakı-2014
27. Гончаренко Л.И. Налоги и налоговая система Российской Федерации. Учебник. Москва, 2009
28. Черник Д.Г. Налоги учебное пособие. Москва, 1995